

ΠΑΝ. ΚΑΝΕΔΛΟΠΘΥΛΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

*Ἀπὸ τὴν Ἱστορία
στὴν Αἰωνιότητα*

ΑΘΗΝΑΙ, 1953

Ε.Υ.Δ. της Κ.ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

*Ἀπὸ τὴν Ἱστορία
στὴν Αἰωνιότητα*

ΑΘΗΝΑΙ, 1953

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥΤΟ τόγραφα σὲ σαρανταπέντε μέρες. Ἀπὸ τὰ τέλη Ἀπριλίου ὡς τὰ μέσα Ἰουνίου τοῦ 1952. Τὸ δούλεμα, ὅμως, μέσα μου ἔταν δλόκληρο χρόνο. Κι' ὡς τὰ τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1952 βασάνιζα τὸν ἑαυτό μου καλώντας τον σὸ ἔργο. Δὲν ξέρω πόσες φορές ἔσκυπα ἐπάνω σὸ χαρτί — ἐπάνω σὸν ἑαυτό μου — μὲ τὴν ἀπόφαση ν' ἀρχίσω. Οἱ λέξεις, ὅμως, ἔλειπαν· δὲν ἤθελαν νὰ ὑπακούσουν σὲς σκέψεις μου. Ἴσως ἔλειπαν κ' οἱ ἴδιες οἱ σκέψεις. Κάπου - κάπου ἔγραφα δυὸ - τρεῖς φράσεις. Μιὰ μέρα ἔγραφα τρεῖς μικρὲς φράσεις σὲ τρεῖς μεγάλες καὶ ἀτέλειωτες ὥρες. Σαφρικό, σὲ τέλη Ἀπριλίου, ἀρχισαν νᾶρχονται οἱ λέξεις. Ἀρχισαν, δηλαδή, νᾶρχονται οἱ σκέψεις. Ὑπάρχει μιὰ μυστικὴ ἀντιστοιχία, ἕνας μυστικός, σχεδὸν μυστηριακός, δεσμὸς ἀνάμεσα σὲς λέξεις καὶ σὲς σκέψεις. Ὑπάρχει, τάχα, σκέψη ποὺ νᾶχει γεννηθεῖ χωρὶς νὰ εἰπωθεῖ, χωρὶς νὰ ψιθυρισθεῖ, ἔστω, μέσα μας μὲ τρόπο σιγῆς; Πνέουν, ἴσως, καὶ ἀρρητοὶ ψίθυροὶ σὲν κόσμο. Αὐτούς, ὅμως, δὲν τοὺς πιάνει τὸ αὐτί μας, ὅπως δὲν πιάνει τὸ χέρι μας τὸν ἄνεμο. Τὸν αἰσθάνεται, ἀλλὰ δὲν τὸν πιάνει.

Ὅταν, λοιπόν, ἀρχισαν νᾶρχονται, σὲ τέλη Ἀπριλίου, οἱ σκέψεις καὶ οἱ λέξεις, περνοῦσαν ἀπὸ τὸ νοῦ μου κι' ἀπὸ τ' αὐτιά μου μὲ τέτοια βία ποὺ λαχάνιασα προσπαθώντας νὰ τίς ἀκο-

λουθήσω. "Όσες πρόλαβα να πιάσω, τις παραδίνω στον άνα-
γνώστη. "Όποιος θέλει ως τις κρατήσει. "Όποιος δέ θέλει να
τις κρατήσει, ως τις αφήσει να φύγουν. "Ίσως, αφού θα τις έχει
διώξει, να ξαναγυρίσουν μια μέρα κοντά του.

Είπα ότι το βιβλίο μου τούτο το δούλεψα μέσα μου έναν
δλόκληρο χρόνο. Η αλήθεια είναι άλλη. Πάλευα για να το άρ-
χίσω έναν δλόκληρο χρόνο, αλλά το δούλεψα μέσα μου, χωρίς
νάχω την πρόθεση να το γράψω, μιάν δλόκληρη ζωή. Σε σαραν-
ταπέντε μέρες, δηλαδή σε δσες χρειάστηκα για να γράψω το
βιβλίο τούτο, δέν εξαντλείται, βέβαια, το χρέος μιās δλόκληρης
ζωής. Υπάρχει ένα τεράστιο υπόλοιπο πού δέ μπορούσαν να
το χωρέσουν οι σελίδες του βιβλίου μου. Το τεράστιο αυτό υπό-
λοιπο θα χωροῦσε, ίσως, και σε μιὰ μοιραδική σελίδα. "Ωστόσο,
τή μεγάλη αυτή σελίδα δέ θα μπορέσω να τη γράψω. Και δέ
θα μπορέσει να τη γράψει κανένας. Δέ μπορεί να γράψει άλλος
δ,τι βγαίνει από το χρέος τής δικής μου ζωής. Κ' είχα από
παιδί το αίσθημα ενός μεγάλου χρέους πού δέ θα μπορούσα
να εκπληρώσω πέρα για πέρα. Παράλληλα, όμως, με τή μελαγ-
χολική πρόβλεψη ότι δέ θα μπορούσα να το εκπληρώσω πέρα για
πέρα, είχα και τήν ήδονική αίσθηση ότι το ζούσα το χρέος μου,
το μεγάλο χρέος μου, προπάντων μάλιστα το τεράστιο υπόλοιπο
του χρέους μου πού θάμενε πάντα υπόλοιπο. "Ως έφηβος είχα
έντονη τήν αίσθηση αυτή. "Αργότερα, μειώθηκε. "Αλλά τώρα
ξαναγυρίζει έντονώτερη. "Αν, ως έφηβος, διαισθανόμουνα το μέ-
γεθος τής αποστολής του ανθρώπου, τώρα το γνωρίζω βασι-
σμένος στην πείρα μου, αλλά και στη φοβερή πείρα πού χάρισε
δ αιώνας μας στην ανθρωπότητα δλόκληρη. Κ' ή διαίσθηση του
έφηβου κρυώθηκε από τα πράγματα και τα γεγονότα.

"Έχω γράψει πολλά στη ζωή μου. Χιλιάδες είναι οι τυπω-
μένες σελίδες πού έχουν συνδεθεί με τ' όνομά μου. Γιατί, τάχα,
αισθάνθηκα τήν ανάγκη, προλογίζοντας ειδικά το βιβλίο μου

τοῦτο, νὰ μιλήσω μὲ τρόπο ἐξομολογητικό; *Ισοῦς, γιατί κανένα βιβλίο μου δὲν εἶναι τόσο δικό μου ὅσο εἶναι αὐτό. Ὁ Ἰησοῦς, ἡ σταύρωση, ὁ θάνατος, τὸ ἄγνωστο, ὁ πόνος, ἡ πίστη — εἶναι, τάχα, ὅλα αὐτὰ «δικά μου»; Ναι, εἶναι πολὺν δικά μου, περισσότερο ἀπ' ὅλα τὰ θέματα πού ἔχω πραγματευθεῖ ὡς τώρα. Εἶναι δικά μου καὶ εἶναι ὀλιγοῦν γι' αὐτό, ἀκριβῶς, εἶναι καὶ πολὺν δικά μου. Γιὰ πρώτη φορά μετροῦν τὴν ἐποχή μου — ἀλλὰ καὶ τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον — μὲ μέτρα τόσο μεγάλα ὅπως εἶναι ὁ Ἰησοῦς, ἡ σταύρωση, ὁ θάνατος, τὸ ἄγνωστο, ὁ πόνος, ἡ πίστη. Τὰ μέτρα αὐτὰ εἶναι σχεδὸν ἀσύλληπτα. Πῶς τόλμησα νὰ τὰ χρησιμοποιήσω γιὰ νὰ μετρήσω μ' αὐτὰ τὴν ἐποχή μου; Δὲν ἔχω τὸ αἶσθημα ὅτι χρειάστηκε τόλμη γιὰ νὰ τὰ κάμω. *Ἦταν χρέος μου, ἓνα ἀπλό καὶ αὐτονόητο χρέος, νὰ χρησιμοποιήσω τὰ πιὸ μεγάλα μέτρα πού ὑπάρχουν στὸν κόσμον. Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὴ ζωὴ, ἂν δὲν τὴ μετροῦσα μὲ τὸ θάνατο; Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὸν ἄνθρωπον, ἂν δὲν τὸν μετροῦσα μὲ τὸν Ἰησοῦ; Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὴ γνώση καὶ τὰ γνωστά, ἂν δὲν τὰ μετροῦσα μὲ τὸ ἄγνωστο καὶ μὲ τὴν πίστη; *Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι χρειάζοταν ἰδιαίτερη τόλμη γιὰ νὰ κάμω ὅ,τι ἔκαμα, τὴν τόλμη αὐτὴ θὰ τὴ γεννοῦσε μέσα μου ἡ ἔντονη συνείδηση τῆς παιδαγωγικῆς ἀποστολῆς μου.

Τὸ βιβλίο τοῦτο τὸγραφα ὡς παιδαγωγὸς καὶ πολιτικός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄνθρωπος πού ἐξομολογεῖται τὶς ἀγωνίες του, τὰ βαρειά του προαισθήματα. Δὲ θὰ εἶχα τὸ δικαίωμα νᾶμαι πολιτικός καὶ παιδαγωγός, ἂν δὲν εἶχα ἀγωνίες. *Ἀλλὰ δὲ θὰ εἶχα καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφράσω τὶς ἀγωνίες καὶ τὰ βαρειά μου προαισθήματα, ἂν δὲν αἰσθανόμουνα τὴ δύναμη, ὡς παιδαγωγός καὶ ὡς πολιτικός, νὰ δείξω τὸ δρόμον πού κάνει τὶς ἀγωνίες ἠθικὰ γόνιμες καὶ τὰ βαρειά προαισθήματα σωτήρια. *Ὅποιος ἔχει ἀγωνίες, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ δείξει στοὺς ἄλλους τὸ δρόμον πού τὶς κάνει ἠθικὰ γόνιμες, ἄς κλεισθεῖ στὸ δωμάτιό του καὶ ἄς σιωπήσει. *Ὅποιος, πάλι, εἶναι πολιτικός χωρὶς νὰ ἔχει ἀγωνίες, ἄς πάει στὸ κοινοβούλιον νὰ βγάξει λόγους. Τὸ βιβλίο τοῦτο

δὲ θὰ ἰδῶρα, ἂν δὲν ἐνωθῶ τὸν ἑαυτὸ μου κυριευμένο ἀπὸ μεγάλες ἀγωνίες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆ θέλησῃ νὰ τὶς ἀντιμετωπίσω.

Δὲν ξέρω ποιὸν καὶ πόσον θὰ ὠφελῆσει τὸ βιβλίον μου. Ξέρω, ὅμως, ὅτι δὲ θὰ βλάπτει κανένα. Καὶ ξέρω, ἐπίσης, ὅτι δὲ θὰ παρασύρω συνειδήσεις στὸ δρόμον μου. Δὲν εἶναι τόσο πειστικὰ τὰ λόγια μου ὥστε νὰ παρασύρουν. Ἀκόμα καὶ στὸ δρόμον τῆς ἀληθείας δὲν πρέπει νὰ παρασύρῃσαι, ἀλλὰ πρέπει νὰ βαδίζεις μότος σου. Ἔτσι, καλύτερα ποὺ τὰ λόγια μου δὲν εἶναι πολὺ πειστικὰ. Ὅποιος μὲ διαβάσει, δὲ θέλω νὰ πεισθεῖ ἀπὸ μένα καὶ ν' ἀκολουθήσει τὸ δρόμον μου. Θέλω, ἀφοῦ μὲ διαβάσει, νὰ πείσει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸ του καὶ ν' ἀκολουθήσει τὸ δικὸ του δρόμον, ἓνα δρόμον ποὺ μπορεῖ νὰ τύχει — καὶ θᾶμαι εὐτυχῆς ἂν τύχει — νᾶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸ δικὸ μου. Ἐχει μεγάλη σημασία νὰ γίνῃ ὁ καθένας ὁδηγὸς τοῦ ἑαυτοῦ του. Δὲ θέλω νᾶμαι ὁδηγὸς τῶν ἄλλων. Θέλω νᾶμαι ἓνα ἀπλὸ παράδειγμα. Ὅπως ὁδηγῆσα τὸν ἑαυτὸ μου, ἄς ὁδηγήσουν καὶ ἄλλοι τὸν ἑαυτὸ τους.

Τὸ βιβλίον μου τοῦτο δὲν εἶναι μόνο γιὰ τοὺς Χριστιανούς. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μόνο γιὰ τοὺς Χριστιανούς. Εἶναι γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὅποια θρησκεία κι' ἂν εἶναι ἢ θρησκεία τους ἢ κι' ἂν θρησκεία τους δὲν εἶναι καμιὰ. Ὁ Ἰησοῦς δὲν ἀνήκει μόνο σὲ ὅσους ἀνήκουν στὸν Ἰησοῦ. Ἀνήκει σὲ ὅλους καὶ στεγάζει κ' ἐκείνους ἀκόμα ποὺ δὲν καταφεύγουν κοντὰ του.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

* Ἐὐχαριστῶ θεομύοτατη τὴν κυρία Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου γιὰ τὴν πολύτιμη συνδρομὴ τῆς στὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου μου.

** Οἱ νέες λινοτυπικὲς μηχανὲς δὲν ἔχουν τὸ γράμμα η μὲ ψιλὴ, περισπωμένη καὶ ὑπογεγραμμένη, οὔτε μὲ δασεία, περισπωμένη καὶ ὑπογεγραμμένη. Ἔτσι, σὲ περικοπὲς ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων, χρησιμοποιοῦ ἀνωμαστικὰ τὸν τύπον χωρὶς ὑπογεγραμμένη.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': Ἰσραὴλ καὶ Ἑλλὰς . . .	Σελ. 1 — 22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': Ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ ἐπικρά- τησι τοῦ Χριστιανισμοῦ	Σελ. 23 — 45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': Ἡ ἐποχὴ μας καὶ οἱ πρῶ- τοι χριστιανικοὶ αἰῶνες	Σελ. 46 — 76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': Ἡ γνῶσι καὶ τὸ ἄγνωστο	Σελ. 77 — 96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε': Ὁ θάνατος	Σελ. 97 — 127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ': Ἡ εὐθύνη τῶν χριστι- ανικῶν ἐκκλησιῶν	Σελ. 128 — 156
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ': Ὁ πόνος	Σελ. 156 — 178
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η': Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας	Σελ. 179 — 209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ': Ἡ πίστι	Σελ. 210 — 228

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

Ἰσραὴλ καὶ Ἑλλάς

ΟΙ ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ είναι δύσκολες. Ἡ ἱστορία φυλλορροεῖ. Ποτὲ δὲν εἶχαν τόσο γυμνωθεῖ τὰ δέντρα της. Κάποια πολὺ μεγάλα γεγονότα σημειώνονται ἢ πλησιάζουν. Γεγονότα τέτοια ποὺ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τους πρέπει νάβῃ οἱ ἄνθρωποι πολὺ προετοιμασμένοι. Καὶ φοβοῦμαι ὅτι ποτὲ δὲν ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τόσο ἀπροετοίμαστη, ὅσο εἶναι στὶς μέρες μας.

2.— Τί θὰ πεῖ: νάβῃ ἡ ψυχὴ προετοιμασμένη; Πότε ἦταν οἱ ἄνθρωποι προετοιμασμένοι γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν τὰ ἐρχόμενα; Σὲ ποιὲς ἱστορικὲς παραμονὲς μεγάλων ἢ κακῶν καιρῶν ἦταν οἱ ἄνθρωποι, ἔστω καὶ μὲ τὴ θαμπὴ διαίσθησή τους, γνώστες τοῦ ἄγνωστου ποὺ ἐρχόταν;

Γνώστες τοῦ ἄγνωστου μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποτέ. Προετοιμασμένοι, ὅμως, γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν τὰ ἐρχόμενα καὶ τ' ἄγνωστα ἦταν πολλὰς φορές. Δὲν ξέρω, βέβαια, πότε καὶ σὲ ποιὲς περιπτώσεις ἡ προετοιμασία ἔγινε μὲ καθοδήγηση συνειδητῆ. Ἴσως οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ νὰ εἶχαν ἐπιχειρήσει συνειδητὰ μιὰ τέτοια προετοιμασία. Οἱ προφῆτες δὲν προφήτευαν, γιατί οὔτε αὐτοὶ δὲ γνώριζαν τὰ ἐρχόμενα· ἢ, ἔστω, τὰ «γνώριζαν» μ' ἓναν τρόπο ποὺ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἢ πρόγνωση. Τὰ προαισθάνονταν. Οἱ προφῆτες παίδευαν — αὐτὸς ἦταν προπάντων ὁ σκοπὸς τους — τὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, τὴν ψυχὴ τοῦ περιούσιου λαοῦ. Ποιὸς

βρέθηκε, ὕστερ' ἀπὸ τοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ, νὰ παιδέφει τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ του; Κανένας. Μόνο οἱ προφῆτες εἶχαν αὐτὴ τὴν τρυφερὴ σκληρότητα. "Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἡγέτες λαῶν κολακεύουν τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ τους ἢ τὴν ἀγνοοῦν. "Ὅσοι τὴν ἀγνοοῦν (ἀλλὰ καὶ κάμποσοι ἀπ' ὅσους τὴν κολακεύουν) συμβαίνει καὶ νὰ τὴν ποδοπατοῦν. Στὶς δημοκρατίες τὴν κολακεύουν. Οἱ προφῆτες δὲν ἦταν δημοκρατικοί. Δὲν ἦταν, ὅμως, οὔτε τύραννοι, οὔτε ἀπολυταρχικοί. Τυραννεύσαν καὶ τιμωροῦσαν προπάντων — καὶ πρὶν ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους — τὸν ἑαυτὸ τους. "Ὅποιος θεωρεῖ πρῶτον ἔνοχο τὸν ἑαυτὸ του δὲν εἶναι τύραννος.

3.— Θὰ σταθῶ λίγο στοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ. Εἶπαμε ὅτι εἶναι ἴσως οἱ μόνοι ποὺ προσπάθησαν νὰ προετοιμάσουν τὸ λαὸ τους γιὰ τὰ ἐρχόμενα, γιὰ τὶς ὥρες τὶς μεγάλες καὶ τὶς κακές. Μόνον ὁ Ἰσραὴλ γέννησε πνεύματα σὰν τὸν Δαυὶδ, τὸν Ἡσαΐα, τὸν Ἰερεμία, τὸν Ἰεζεκιήλ. Ὁ Ἰσραὴλ ἦταν λαὸς μεγάλων παθημάτων. Λιμοί, λοιμοί, καταποντισμοί, ἐπιδρομὲς ἀλλοφύλων, πολιορκίες καὶ ἤττες, μετοικεσίες καὶ ἐξανδραποδισμοί — καὶ ὅλ' αὐτὰ πλάϊ στὴν ἔρημο, τὴ νεκρὴ φύση, καὶ πλάϊ στὴ νεκρὴ θάλασσα — χαρακτηρίζουν τὴ ζωὴ τοῦ Ἰσραὴλ. "Ἰσως γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων στάθηκε πρὸ πολὺ κοντὰ του. Καὶ μιλοῦσε στοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ. Τοὺς μιλοῦσε τάχα στ' ἀλήθεια; Οἱ ἴδιοι πίστευαν ὅτι τὸν ἄκουγαν. Ναί, ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι τὸ πίστευαν. Δὲν εἶχε, ἴσως, γεννηθεῖ ἀκόμα τότε ἡ ἀμφιβολία. Δὲν εἶχε πάντως γεννηθεῖ ὡς καθεστῶς ψυχῆς ἢ ὡς μέθοδος. Δὲν ὑπάρχουν τεχνάσματα στα λόγια ἢ στὶς κραυγὲς τῶν προφητῶν. Μονάχα ὅποιος πιστεύει ὅτι τοῦ μιλάει ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ μιλήσει ἢ νὰ ὀργισθεῖ ἢ νὰ θρηνήσει ὅπως μίλησαν, ὀργίσθηκαν καὶ θρήνησαν οἱ προφῆτες. Ἡ γλῶσσα τους εἶναι ταυτόχρονα σκληρὴ καὶ τρυφερή. Τὴν ὥρα ποὺ ὀργίζονται οἱ προφῆτες ἢ ποὺ μεταφέρουν τοῦ ὀργισμένου Θεοῦ τοὺς λόγους, συνδυάζουν τὴ σκληρὴ λέξη καὶ σκέψη μὲ τὶς πιὸ ἀπαλὲς παρομοιώσεις, μὲ τὴν ἀμπελο, μὲ τοὺς ἐλαιῶνες, μὲ τοὺς κέδρους, μὲ τὰ κρίνα, μὲ τὰ χελιδόνια, μὲ τὰ περιστέρια, μὲ τὰ πρόβατα. «Εὐφράνθητι, ἔρημος διψῶσα», λέει ὁ Ἡσαΐας, «ἀγαλλιάσθω ἔρημος καὶ ἀνθήτω ὡς κρίνον». Καὶ λέει ὁ Θεὸς μὲ τὰ χεῖλη τοῦ Ἡσαΐα: «θήσω εἰς τὴν ἀνυδρον γῆν κέδρον καὶ πύξον καὶ μυρσίνην καὶ κυπάρισσον καὶ λεύκην, ἵνα ἴδωσι καὶ γνῶσι καὶ ἐννοηθῶσι καὶ ἐπιστῶνται ἅμα, ὅτι χεῖρ

Κυρίου ἐποίησε ταῦτα. . .». Καὶ μέσ' στήν πιό μεγάλη ὄργη του λέει ὁ Κύριος στὸν Ἰεζεκιήλ μὲ μιὰν ἄφταστη τρυφερότητα καὶ θλίψη: «καὶ διεσπάρη τὰ πρόβατά μου ἐν παντὶ ὄρει καὶ ἐπὶ πᾶν βουνὸν ὑψηλὸν καὶ ἐπὶ προσώπου πάσης τῆς γῆς διεσπάρη, καὶ οὐκ ἦν ὁ ἐκζητῶν οὐδὲ ὁ ἀποστρέφων». Ναί, ἡ ψυχὴ τῶν προφητῶν εἶναι γεμάτη θλίψη καὶ τρυφερότητα, κι' ὅταν ἀκόμα ὁ νοῦς τους εἶναι γεμάτος ὄργη. Ἡ θλίψη — ἡ μόνιμη, βαθειὰ καὶ ἀκατάλυτη θλίψη — εἶναι τὸ μεγάλο γεγονός μέσ' στήν ψυχὴ τῶν προφητῶν. Ἡ θλίψη σώζει τὸν ἄνθρωπο. Ἡ θλίψη εἶναι τὸ «σωτήριον». Τὸν σώζει ἀπὸ καθετὶ πού εἶναι λιγώτερο ἀπὸ τὸν ἐαυτό του. Ταιριασμένη μὲ τὴ θλίψη, γίνεται ἡ κάθε μας σκέψη καὶ πράξη καλύτερη, ἀφθονώτερη, καθαρότερη.

4.— Ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραήλ, ἀφοῦ τὸν παίδεψαν καὶ τὸν προετοίμασαν οἱ προφῆτες, ἀνθεξε σὲ ὅ,τι δὲ θ' ἄντεχε κανένας ἄλλος λαός. Τὸν πῆραν οἱ ἄνεμοι καὶ τὸν ἐσκόρπισαν. Οἱ βασιλεῖς του ἔγιναν ζητιάνοι καὶ οἱ παρθένες του μαράζωσαν. Θρηνεῖ ὁ Ἰερεμίας: «Καὶ ἐξήρθη ἐκ θυγατρὸς Σιών πᾶσα ἡ εὐπρέπεια αὐτῆς· ἐγένοντο οἱ ἄρχοντες αὐτῆς ὡς κριοὶ οὐχ εὐρίσκοντες νομὴν καὶ ἐπορεύοντο ἐν οὐκ ἰσχυί κατὰ πρόσωπον διώκοντος. . . Ἄκουσατε δῆ, πάντες οἱ λαοί, καὶ ἴδετε τὸ ἄλγος μου· παρθένοι μου καὶ νεανίσκοι μου ἐπορεύθησαν ἐν αἰχμαλωσίᾳ». Ἄλλοι λαοὶ πέθαναν ἢ χάθηκαν μέσ' στήν ἱστορία, ὅταν ἔλειψαν οἱ γεωγραφικὲς προϋποθέσεις καὶ οἱ πολιτικὲς ἐγγυήσεις γιὰ τὴ λαϊκὴ τους ἐνότητα. Οἱ Ἰουδαῖοι στερεώθηκαν ἀκόμα περισσότερο, ὅταν ἡ μοῖρα καὶ ἡ ὄργη τοῦ Θεοῦ τοὺς καταδίκασε νᾶναι ἀνεδαφικοί, χωρὶς δικό τους ἔδαφος. Γῆ τους ἔγινε ἡ κάθε ξενιτιά, κ' ἡ πιό βαρειά. Ἄνθεξαν στοὺς πιό σκληροὺς καὶ βίαιους διωγμούς· καὶ σὲ κάτι ἄλλο ἀκόμα πού εἶναι χειρότερο κι' ἀπὸ τὸ πῦρ κι' ἀπὸ τὸν σίδηρον: στήν περιφρόνηση. Ἡ περιφρόνηση τοὺς ἔκαμε ὑπερήφανους μέσα τους, ὅσο κι' ἂν φόρεσαν τὴ μάσκα τῆς δουλοπρέπειας καὶ τῆς κολακειᾶς. Ὅπου κι' ἂν βρέθηκαν, στὴ Δύση ἢ στήν Ἀνατολή, σὲ χώρες τοῦ Βορρᾶ ἢ τοῦ ἡλίου, ἔμειναν οἱ ἴδιοι. Ἡ κάθε ἐβραϊκὴ οἰκογένεια ἦταν κ' ἓνας ὀλόκληρος λαός, μιὰ ὀλόκληρη φυλὴ. Εἴκοσι αἰῶνες ἱστορίας, καὶ μάλιστα περισσότεροι, ἀγνόησαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ἰσραήλ, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰσραὴλ ἀγνόησε τοὺς αἰῶνες. Οἱ αἰῶνες, ἀγνοώντας τὸν Ἰσραὴλ, δὲν τὸν ἐνίκησαν. Ὁ Ἰσραὴλ, ἀγνοώντας τοὺς αἰῶνες, τοὺς ἐνίκησε. Κρατήθηκε ὀρθίος πίσω ἀπὸ τόσα κράτη πού

ἔπεσαν, χωρίς νὰ πάρει μέρος σὲ καμιά μάχη, χωρίς νὰ συμμερισθεῖ τὴν τύχη οὔτε νικητῶν οὔτε ἠττημένων, οὔτε τὴ δόξα τους οὔτε τὴ ντροπὴ τους. "Αν καὶ ἦταν λαὸς γενναῖος ποὺ εἶχε μιὰ καλὴ πολεμικὴ παράδοση, ἔπνιξε ὁ Ἰσραὴλ μέσα του τὴν παράδοση αὐτή, καὶ δὲ θέλησε νὰ θεωρήσει ἄξιο τῆς γενναίας καρδιάς του κανένα πόλεμο ἀπ' ὅσους ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ διαμόρφωση τῆς Εὐρώπης.

"Ἔτσι σημειώθηκε ἓνα μοναδικὸ φαινόμενο στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, τὸ φαινόμενο ἑνὸς λαοῦ ποὺ πίσω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀφάνεια τῆς διασποράς του διαπῆρσε ἔντονη, ὅσο κανένας ἄλλος λαός, τὴ συνοχὴ του. Ἄλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ καν σύγκριση μὲ ἄλλους λαούς; Ἡ διασπορὰ τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι κάτι τὸ καταπληκτικόν. Ὁ Στράβων λέει ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα δὲν ἦταν πόλη ὅπου νὰ μὴν εἶχαν εἰσδύσει οἱ Ἰουδαῖοι. Τί ζητοῦσαν, τάχα, φεύγοντας ἀπὸ τὴν πατρίδα τους; Ἐφευγαν οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἰδρῦσουν ἀποικίες, γιὰ νὰ κατακτήσουν ἀγορές, γιὰ νὰ δοξάσουν τὴ μητρόπολη, γιὰ νὰ ἐξαπλωθοῦν στὸν κόσμον. Ἄλλο ἢ ἐξάπλωση καὶ ἄλλο ἢ διασπορὰ. Ποιὸ εἶναι τὸ εἰδικὸ νόημα τῆς Ἰουδαϊκῆς διασποράς; Κάμποσους, βέβαια, Ἰουδαίους εἶχαν ἐγκαταστήσει ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Πτολεμαῖος ὁ Α' στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ ὁ Ἀντίοχος ὁ Γ', ὁ Μέγας, στὴ Μικρὰ Ἀσία. "Αν ἐξαιρέσουμε, ὅμως, τὶς τέτοιες μετοικεσίαι ποὺ ἀνάγονται στὸ θέλημα τῶν κατακτητῶν, ἡ μεγάλη διασπορὰ τοῦ Ἰσραὴλ στὸν κόσμον ὀλόκληρο δὲ βρίσκει τὸ νόημά της οὔτε στὴ βία καὶ οὔτε στὴν πληθυσμιακὴ πολιτικὴ τῶν κατακτητῶν, οὔτε στὴν τάση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰσραὴλ νὰ κατακτήσῃ τόπους καὶ νὰ ἰδρῦσῃ ἀποικίες. Κι' αὐτό, ἀκόμα, τὸ ἐμπορικὸ ἐλατήριο γεννήθηκε ἀργότερα στὴ σκέψη τῶν Ἰουδαίων ποὺ ἔφευγαν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ὡς ξεριζωμένοι γεωργοί, κηπουροὶ καὶ χειρώνακτες. Στενὴ ἦταν, βέβαια, ἡ πατρίδα τους, βαρεῖα ἡ δουλεία καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀφάνεια στὰ ὄρια τῆς Παλαιστίνης ἢ καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Ἄλλὰ μήπως ἔφευγαν ἀπὸ τὴ δουλεία καὶ τὴν ἱστορικὴ ἀφάνεια γιὰ νὰ βροῦν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴ δόξαν; Ἐφευγαν, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ φύγουν, ἀδιάφορο ἂν θὰ ζοῦσαν χειρότερα καὶ ἂν θὰ καταντοῦσαν πιὸ ἄσημοι καὶ πιὸ φτωχοί; ἔφευγαν γιὰ νὰ φθάσουν παντοῦ, γιὰ νὰ εἰσδύσουν παντοῦ, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὴν πιὸ ἄδοξον, ἀλλὰ ταυτόχρονα τὴν πιὸ μόνιμην καὶ τὴν πιὸ

ἀποτελεσματική διείσδυση πού ἔχει σημειώθει στὸν κόσμον. Καὶ ἔφθασαν παντοῦ. Στὸν Ζ' αἰῶνα μ. Χ. σημειώνεται ἡ παρουσία τους καὶ σ' αὐτὴ τὴν Ἀγγλία. Καὶ ὁ λαὸς αὐτὸς πού κατάφερε νὰ φθάσει καὶ νὰ εἰσδύσει παντοῦ, ἦταν λαὸς ἡττημένος, λαὸς χωρὶς κράτος, λαὸς κατατρεγμένος, λαὸς πού τῆς ψυχῆς του μόνιμος σύντροφος ἦταν ὁ φόβος. Εἶχε, ὅμως, ἡ ψυχὴ του κ' ἕνα ἄλλο μόνιμο σύντροφο: τὸ λόγο τῶν προφητῶν. Ἡ πειθαρχία καὶ ὑποταγὴ τῶν Ἰουδαίων στὸ λόγο τῶν προφητῶν ἦταν ἡ μεγάλη τους δύναμη.

Οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ, παιδεύοντας τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ τους, θαρροῦσαν ἴσως ὅτι τὴν προετοίμαζαν γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει δοκιμασίες πού θὰ κρατοῦσαν μόνον δέκα ἢ ἑκατὸ ἢ διακόσια χρόνια. Κι' ὅμως, οἱ δοκιμασίες κράτησαν ἐπάνω ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια. Καὶ τὸ ἔργο τῶν προφητῶν κράτησε ἄλλο τόσο. Τὸ φαινόμενο εἶναι θαυμαστό. Τὰ λόγια τοῦ Ἱερεμίου, πού μνημονεύσαμε παραπάνω, εἰπώθηκαν μὲ ἀφορμὴ μιᾶ ταπεινώσεως καὶ μετοικεσίας πού, ἂν συγκριθεῖ μὲ ὅσα ἤρθαν ἀργότερα, ἦταν μιᾶ παροδικὴ περιπέτεια. Κι' ὅμως, εἰπώθηκαν οὐσιαστικὰ — τὸ προαισθάνθηκε τάχα ὁ μεγάλος ποιητὴς τῶν θρήνων; — γιὰ τὴν μεγάλη διασπορὰ πού κράτησε περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι αἰῶνες. Ἡ ἀντοχὴ τοῦ Ἰσραὴλ μαρτυρεῖ ἄμεσα γιὰ τὴν ἀντοχὴ τοῦ λόγου τῶν προφητῶν. Οἱ προφῆτες δὲν προφήτευσαν, ἀλλὰ ἔδρασαν· κ' ἡ δράση τους φθάνει ὡς τὶς μέρες μας. Εἶναι πολὺ μεγάλη ἡ σημασία τοῦ λόγου, τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ μεγάλου· εἶναι δραστικώτερη ἀπὸ τὴν μεγαλύτερη ἱστορικὴ πράξη. Καμιὰ μάχη καὶ κανένα πολίτευμα δὲν ἐξασφάλισαν τὴ ζωὴ ἑνὸς λαοῦ γιὰ χιλιάδες χρόνια· οὔτε ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, οὔτε ἡ republica. Μόνον ὁ λόγος, ἐκεῖνος πού ἐπήγασε ἀπὸ τὴ θλίψη τῶν προφητῶν, ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ θλίψη μεγάλων φίλων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, μπορούσε νὰ πλάσει τὶς ψυχικὲς δυνάμεις πού ἐξασφάλισαν στὸν Ἰσραὴλ τὴν ἐπιβίωσή του ὡς τὶς μέρες μας.

5.— Ναί, οὔτε ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, οὔτε αὐτὴ δὲν ἄνοιξε τὸ δρόμο ἑνὸς λαοῦ γιὰ χιλιάδες χρόνια. Κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ πολυθρύλητη νίκη μπορούσε ν' ἀκυρωθεῖ στὴ Σαλαμίνα ἢ στὶς Πλαταιές — κ' οἱ μεγαλύτερες πολεμικὲς νίκες χρειάζονται πάντα καινούργιες νίκες γιὰ νὰ ἐπικυρωθοῦν — ἂν δὲ νικούσαν οἱ Ἕλληνες καὶ στὴ Σαλαμίνα καὶ στὶς Πλαταιές. Ἀλλὰ καὶ

οί τρεῖς αὐτὲς νίκες, μικρότερες ἀπὸ πολλὰς νίκες τοῦ Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Ἀντίπατρο ἢ τοῦ Βοναπάρτη, δὲν ἦσαν, ὡς στρατιωτικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, παρὰ μόνο τὰ ἐξωτερικὰ συμπτώματα ἐνὸς μεγάλου ἠθικοῦ γεγονότος ποῦ μ' αὐτὸ ἀκριβῶς χαράχθηκε ὁ δρόμος τῆς ἱστορίας. Τὸ μεγάλο ἠθικὸ γεγονός βρῖσκεται ἀνάγλυφο σὲ μιὰ λεπτομέρεια ποῦ εἶναι σημαντικώτερη καὶ ἀπ' αὐτὲς τὶς μάχες ποῦ κερδήθηκαν: πλάϊ στὸν Ἀριστείδη πολεμοῦσε ὁ Αἰσχύλος, ὅπως ἀργότερα — σὲ μάχες ἄλλες, λιγώτερο ἔνδοξες — πλάϊ στὸν Ἀλκιδίαδην πολεμοῦσε ὁ Σωκράτης. Καὶ τί ἦταν, τάχα, ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σωκράτης; Μήπως ἦταν ἡγεμόνες ἢ στρατηγοί; "Ὁχι, δὲν ἦταν παρὰ μόνο στρατιῶτες· κι' ὅμως δὲν ἦταν ἀνώνυμοι. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, ἓνας εὐπατρίδης σὰν τὸν Αἰσχύλο ἦταν ἀπλὸς πολεμιστής, κ' ἔνας μικροαστὸς στρατιῶτης σὰν τὸν Σωκράτη, τὸ γιὸ τῆς μαμμῆς, δὲν ἦταν ἀνώνυμος. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι τεράστιο στὴν ἠθικὴ του σημασία. Μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια ἔγινε ὁ μεγάλος νόμος τῆς ἱστορίας. Στὴν Ἑλλάδα ἔπαψαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἄνθρωποι ν' ἀποτελοῦν μάζες. Κι' ἀπὸ τότε ἀρχίζει ὁ μεγάλος ἀγώνας ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ στὶς μάζες. "Ἐνας ἀγώνας σκληρὸς, ὀδυνηρὸς, ποῦ κρατᾷ ὡς τὶς μέρες μας καὶ ποῦ μῆκε ἴσως, στὸν αἰῶνα μας, στὴν πιὸ δραματικὴ παγκόσμια φάση του.

Καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας — ἢ παράλληλα μ' αὐτοὺς — πρόβαλαν, βέβαια, ἰσχυρὲς φυσιογνωμίες ἀνδρῶν ποῦ ξεχώρισαν ἀπὸ τὴ μάζα. Ὡστόσο, ἡ μάζα ἔμενε, ὡς φυσικὴ δύναμη, ἄθικτη καὶ ἀτόφια. Οἱ ἰσχυροὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν ἢ ὑπηρετοῦσαν τὶς βιολογικὲς ροπὲς τῆς, τὴν τραβοῦσαν μαζί τους σ' ἐπιδρομὰς καὶ σὲ ἀδελφὲς μετασταθμεύσεις, σὲ μάχες ποῦ, εἴτε κερδίζονταν εἴτε χάνονταν, δὲν εἶχαν γιὰ τὴ μάζα κανένα ἱστορικὸ νόημα. Ὁ Αἰσχύλος, ἀντίθετα, καὶ ὁ Σωκράτης ἦσαν στρατιῶτες, μονάδες μ ἔσ α στὴ μάζα, σὲ μιὰ μάζα ποῦ γιὰ νὰ δεχθεῖ νὰ προβάλλουν μέσα τῆς «μονάδες» εἶχε ἀπλούστατα πάψει νὰν εἶναι μάζα ἢ εἶχε ἀρχίσει, ἔστω, νὰ σπάζει ὡς αὐτονόητη καὶ σκοτεινὴ φυσικὴ δύναμη. Αὐτὸ τὸ σπάσιμο, αὐτὸς ὁ σπασμὸς, ἔγινε ἡ πηγὴ ἐνὸς νέου κόσμου. Καὶ οἱ Ἕλληνας — αὐτὸ ἦταν, ἐπίσης, πολὺ σημαντικό — τὸ κατάλαβαν οἱ ἴδιοι. Κατάλαβαν ὅτι ξεκίνησαν ἀπ' ὅπου δὲν ξεκίνησε κανένας ἄλλος λαός. Οἱ Ἕλληνας δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ «γένεση» ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, ἀπὸ τὴ συνείδηση. Δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ

«γεννηθήτω» τοῦ Θεοῦ· ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ «γνώθι σαυτόν». Δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἄβυσσος καὶ τὸ σκότος, ἀπὸ τὸ «ἀόρατον» καὶ «ἀκατασκεύαστον» ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ ὄρατό, τὸ ἀπτό καὶ τὸ φωτεινό, ἀπὸ τὸ γεωγραφικὰ δεδομένο καὶ λογικὰ ἢ αἰσθητικὰ συλληπτό. Ἡ μυθολογία τους δὲν ἦταν πίστη· ἦταν ἄσκηση τοῦ νοῦ, παιδεία. Γι' αὐτὸ καὶ κανένας νομοθέτης τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀνέβηκε στὸ ὄρος. Ποιό, ἄλλωστε, μπορούσε νάναί τὸ κατάλληλο ὄρος γιὰ ν' ἀνεβῆ ὁ νομοθέτης καὶ νὰ παραλάβει ἀπὸ χέρια αὐτὰ τῆς πλάκας τῶν ἐντολῶν; Ὁ Ὀλυμπος, δεσπόζοντας ἐπάνω σὲ θάλασσες, σὲ γραφικὰ τοπία καὶ πλούσιες πεδιάδες, δὲν ἔχει καμιὰν ὁμοιότητα μὲ τὸ ὄρος Σινᾶ. Μόνον ὁ Μίνως, στὴ μυθολογικὴ καὶ οὐσιαστικὰ προελληνικὴ Κρήτη, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Στράβωνα «ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ ἄντρον τοῦ Διός, καὶ παρ' ἐκείνου τὰ προστάγματα λαμβάνων, καὶ παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους». Κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Λυκούργος ποὺ ἡ ὑπόστασή του ἐγγίζει τὰ ὄρια τοῦ μυθολογικοῦ προσώπου, δὲν ἀνέβηκε σὲ κορυφὲς βουνῶν καὶ σὲ ἄντρα, ἀλλὰ πῆγε στὴν Κρήτη καὶ στὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ μελετήσῃ τὰ πολιτεύματα, πῆγε στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ στὴ Χίο καὶ παράλαβε ἀπὸ τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου ὅσα κομμάτια ἦταν πολιτικὰ καὶ παιδαγωγικὰ χρήσιμα, καὶ προτιμώντας, ὅπως λέει ὁ Πλούταρχος, τὴ δικαιοσύνη ἀπὸ τὴ βασιλεία — γιὰτὶ ἡ ἀρετὴ «οὕτω μέγαν ἐποίησεν (αὐτὸν) ὥστε βασιλείας καταφρονῆσαι» — ἐνομοθέτησε ὡς «ιδιώτης». Ἔτσι καὶ ὁ Σόλων ὡς πολίτης ἐνομοθέτησε, ὄχι ὡς προφήτης· ὡς ἄρχων μὲ περιορισμένη θητεία, ὡς δημόσιος λειτουργὸς ποὺ ἀνῆκε μάλιστα στὴ μεσαία τάξη· «ἦν δ' ὁ Σόλων», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «τῆ μὲν φύσει καὶ τῆ δόξῃ τῶν πρώτων, τῆ δ' οὐσίᾳ καὶ τοῖς πράγμασι τῶν μέσων». Ὁ Σόλων δὲ χρειάστηκε κἂν νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ τεχνάσματα τοῦ Λυκούργου ποῦ, ὅπως λέει ὁ Στράβων — καὶ ἡ φήμη αὐτῆ ἀνάγεται στὸν Ἡρόδοτο — «ἐπυνθάνετο παρὰ τῆς Πυθίας ἃ προσήκει παραγγέλλειν τοῖς Λακεδαιμονίοις». Ὁ Σόλων ἦταν πολιτικός, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πολιτικοὶ τῶν ἡμερῶν μας. Οἱ Ἕλληνες καθιέρωσαν τὸν ἄνθρωπο ὡς αὐθύπαρκτη μονάδα ζωῆς, πέρα καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς δεσμοὺς τοῦ αἵματος ποὺ μπῆκαν σὲ δεύτερη γραμμὴ· τὸν καθιέρωσαν ὡς ἄτομο, ὡς φίλο, ὡς πολίτη. Τὸ καρμὶ τους ἀσκήθηκε γυμνὸ στὸ στίβο, καὶ τὸ πνεῦμα τους ἀκάλυπτο στὸ διάλογο καὶ στὴν ἀγορά, στὴ φιλία καὶ στὴν πολιτεία.

6.—Ἡ συνείδηση πού είχαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους καὶ ὅτι ἀνοίγαν στὴν ἱστορία ἕναν καινούργιο δρόμο, τὸν πρῶτο καθαυτὸ «ἱστορικὸ» δρόμο, τοὺς ἔκαμε νάνοι αἰσιόδοξοι, θετικοί, ἔντονα ἐγκόσμιοι. Στὸ δρόμο πού ἀνοίξαν, ἀνακάλυπταν οἱ Ἕλληνες κάθε μέρα κι' ἀπὸ ἕνα νέο τοπίο τῆς ψυχῆς, κι' ἀπὸ μιὰ νέα ἰκανότητα ἢ ὁμορφιὰ τοῦ κορμιοῦ. Ἐνα θεμιτὸ αἶσθημα ἐγκόσμιας ὑπεροχῆς — καμιὰ φορά, ὅμως, καὶ ὑπεροφίας — τοὺς ἔκαμε γιὰ δυὸ - τρεῖς αἰῶνες, ὅσες κι' ἂν ἦταν οἱ ἱστορικές τους ἀντιξοότητες, νὰ μὴν ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸ μέλλον, νὰ μὴν τρομάζουν ἀπὸ τὸ ἄγνωστο, νὰ μὴν αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη καμιᾶς παρηγοριᾶς ἢ μυστικῆς ἐπαγγελίας. Καὶ τὸ θαυμαστὸ εἶναι ὅτι, ὅπως δὲν τοὺς τρόμαζαν τὰ ἐπόμενα στάδια τῆς ἱστορίας, ἔτσι δὲν τοὺς τρόμαζαν καὶ τὰ στάδια τῆς ἀτομικῆς τους μοίρας μετὰ τὸ θάνατο, πέρ' ἀπὸ τὴν ἐγκόσμια ζωὴ. Τοὺς ἀρκούσε ἢ ἐγκόσμια ἀθανασία, νὰ μείνει ἀθάνατο τ' ὄνομά τους, νὰ μείνουν ἀθάνατα τὰ ἔργα τους. Ἡ μετάβαση τῶν ψυχῶν στὸν Ἄδη ἦταν γιὰ τὸν Ἕλληνα — γιὰ τὸν κλασικὸν Ἕλληνα πού εἶχε ἀσκήσει τὸ νοῦ του στὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου — μῦθος ἢ θεωρία· δὲν ἦταν πίστη, δὲν ἦταν αἶσθημα.

Ὁ «Φαίδων» τοῦ Πλάτωνος καθρεφτίζει καθαρότατα αὐτὴ τὴν ἀνετη μυθολογικὴ καὶ θεωρητικὴ στάση ἀπέναντι τοῦ θανάτου. Μ' ὅλη τὴ διαλεκτικὴ εὐκρίνεια τῶν συλλογισμῶν πού ἐπάνω τους βασίσθηκε ἡ θεωρία γιὰ τὸ «ἀθάνατον» καὶ «ἀνώλεθρον» τῆς ψυχῆς, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης — ὁ τεχνίτης πού ἔπλασε διαλεκτικὰ τὴ θεωρία αὐτὴ — δίνει δίκιο στὸν Σιμμία πού ὁμολογεῖ ὅτι ἀναγκάζεται «ἀπίστια» ἔτι ἔχειν» μέσα του γιὰ ὅσα εἶχαν λεχθεῖ. Στὸν «Φαίδωνα», ὅπου ὑπάρχει ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Σιμμία, δὲ μιλάει μόνον ὁ Σωκράτης πρὶν πιεῖ τὸ κώνειο· δὲ μιλάει μόνον ὁ Πλάτων πού, σχεδιάζοντας ἄλλους διαλόγους — τὴν «Πολιτεία» καὶ τὸν «Φαῖδρο», τὸν «Τίμαιος» καὶ τοὺς «Νόμους» — κρατᾶει γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ ἐπανεξετάσει τὸν κοσμολογικὸ μῦθο του ὡς παιδαγωγικὸ γύμνασμα. Στὸν «Φαίδωνα» μιλάει ὁ Ἕλληνας τοῦ 4^{ου} αἰῶνα π. Χ., στὸ ἀνοίγμα ἀκριδῶς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα (ἂν πάρουμε ὡς βάση τὸ σκηρικὸ τοῦ διαλόγου) ἢ δέκα ὡς δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα (ἂν πάρουμε ὡς βάση τὴ χρονολογία τῆς συγγραφῆς του). Καὶ χαρακτηριστικὴ — βαθύτατα χαρακτηριστικὴ — γιὰ τὸν Ἕ-

ληνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἡ λέξις «ἀπιστία» πού χρησιμο-
ποιεῖ ὁ Σιμμίας, μιὰ λέξις πού ἀναιρεῖ ὅ,τι ἀκριβῶς προϋποθέ-
τει ἡ πίστη. Ἡ λογικὴ δυσπιστία, ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴν τυπικὴ
ὀρθότητα λογικῶν συλλογισμῶν, εἶναι γιὰ τὸν Ἕλληνα ὁ
μόνος δρόμος πού ὀδηγεῖ στὴ βεβαιότητα. Κι' αὐτὴν ἀκόμα τὴ
βεβαιότητα γιὰ τὴν ἐπίδωσι τῶν ψυχῶν μετὰ τὸ θάνατο, κα-
θῶς καὶ γιὰ τὴν ἐγκόσμια ἀναβίωσή τους, δὲν τὴν ἀντλοῦν οἱ
Ἕλληνες τῆς κλασικῆς περιόδου (μ' ἄλλα λόγια: οἱ καθαυτὸ
Ἕλληνες) οὔτε ἀπὸ τῆ μυθολογία, οὔτε ἀπὸ τὴς μυστηριακῆς
ρήσεις, οὔτε ἀπὸ τὰ δόγματα τῶν Ὀρφικῶν καὶ τὴς διδασκαλίης
τῶν Πυθαγορείων, ἀλλὰ τὴν ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν καθαρὰ λογικὴ
ὑπερνίκηση τῆς ἀμφιβολίας, τῆς ἀπιστίας. Τὸ ψυχικὸ τους κα-
θεστῶς εἶναι ἡ ἀμφιβολία, ὄχι ἡ βεβαιότητα, κι' ἀκόμα λιγώ-
τερο ἡ πίστη. Δὲν τὸ λέει, τάχα, ὁ Κέβης στὸν Σωκράτη; Ὁ
Κέβης λέει: «...τὰ δὲ περὶ τῆς ψυχῆς πολλὴν ἀπιστίαν πα-
ρέχει τοῖς ἀνθρώποις μὴ, ἐπειδὴν ἀπαλλαγῆ τοῦ σώματος, οὐ-
δαμῶς ἔτι ἦ, ἀλλ' ἐκείνη τῇ ἡμέρᾳ διαφθειρήται τε καὶ ἀπολ-
λύηται ἢ ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀποθνήσκῃ». Καὶ ὁ Σωκράτης, γιὰ νὰ
ὑπερνικήσῃ τὴν ἀπιστία αὐτῆ τῶν πολλῶν πού τὴ διερμηνεύει
στὸν «Φαίδωνα» ὁ Κέβης, καταφεύγει σὲ μιὰν ὀλόκληρη σειρὰ
λογικῶν συλλογισμῶν· δὲ μιλάει οὔτε αὐτὸς σὰν πιστός, ἀλλὰ
μιλάει σὰν ἄνθρωπος πού συμμερίζεται τὴ δυσπιστία καὶ πού
μονάχα προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀντιμετωπίσῃ λογικά. Καὶ καταλή-
γει ὁ Σωκράτης νὰ θεμελιῶναι τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς σ' ἓνα
συλλογισμὸ πού σχεδὸν τυπικὰ λογικὸς — θάλεγα, μάλιστα,
«γραμματικὸς» — ἐμφανίζει τὴ σχέση μεταξύ ζωῆς καὶ θανάτου
σὰν ἀπόλυτα ἀνάλογη μὲ τὴ σχέση μεταξύ τοῦ «ἄρτιου» καὶ τοῦ
«ἀνάρτιου» ἀριθμοῦ, δηλαδὴ σὰ μιὰ σχέση πού ἡ ἀναλογικὴ τῆς
ἐφαρμογῆ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι, ὅπως τὸ ἄρτιο γεννάει
τὸ ἀνάρτιο καὶ τὸ ἀνάρτιο τὸ ἄρτιο, ἔτσι ὄχι μόνον ἡ ζωὴ γεν-
νάει τὸ θάνατο, ἀλλὰ καὶ ὁ θάνατος τὴ ζωὴ, τὴ νέα ζωὴ, μιὰ νέα
ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στὴν ἐγκόσμια ζωὴ.

Ἄλλὰ κ' ἑκατὸ περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Σωκράτη, ὁ
Ἡράκλειτος, παίζοντας ἓνα πῖο μυστικὸ παιχνίδι μὲ τὴς μεγά-
λες αὐτὲς ἔννοιες, ἔλεγε: «Ἀθάνατοι θνητοί, θνητοί ἀθάνατοι,
ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεώτες».
Ἀνήκει, τάχα, ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Ἡράκλειτου σ' ἐκείνες πού
καταλάβαινε ὁ Σωκράτης ἢ σ' ἐκείνες πού δὲν καταλάβαινε καὶ

πού, ὅπως λένε ὅτι εἶπε κάποτε στὸν Εὐριπίδη, ἔχουν ἀνάγκη, γιὰ νὰ ἐξερευνηθεῖ τὸ βάθος τους, «Δηλίου κολυμβητοῦ»; Ἡ φράση τοῦ Ἡράκλειτου, ἔστω κι' ἂν δὲν τὴν κατάλαβε ὁ Σωκράτης, ἀνήκει, παρὰ τὸν κάπως «μυστικό» της τόνο, στὴν κατηγορία τῶν φράσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ κι' ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης. Ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο — καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο — ἀρχίζει τὸ λογικὸ παιχνίδι τῶν λέξεων καὶ ἐννοιῶν ποὺ ἔχει ὡς πηγὴ τοῦ τὴν ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀπιστία. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸν Ἡράκλειτο ἀνάγεται ἡ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν ποὺ δὲν ἔχει σχεδὸν κανένα θρησκευτικὸ καὶ μεταφυσικὸ χαρακτήρα καὶ πού, χρησιμοποιώντας τὴ λέξη «θεός» μονάχα συμβατικά, εἶναι προσανατολισμένη στὴν ἐγκόσμια στάση καὶ πράξη τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ σκέφθηκαν ν' ἀντιδράσουν στὴν ἀμφιβολία γιὰ τὰ αἰώνια καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ θέλησε ν' ἀντιδράσει. Κι' ὁ Ἐπίκουρος ἀρνήθηκε βίαια τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Καὶ τὴν ἀρνήθηκε — ἐδῶ βρίσκεται ἡ πιὸ περίεργη στροφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος — γιὰ νὰ δώσει ἀκριβῶς ἀξία καὶ περιεχόμενον στὴν ἐφήμερη ἐγκόσμια ζωὴ. Ἀλλὰ κι' αὐτοὶ οἱ Σωκράτης καὶ Πλάτων ποὺ βεβαιώνονται καὶ μᾶς βεβαιώνουν γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, φθάνουν στὴ βεβαιότητα (στὴν «ἐπιστημονικὴ» βεβαιότητα, ὄχι στὴν πίστη), ἀντικρούοντας λογικὰ τὴν ἀπιστία, ἄρα ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀπιστία, ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, ἀπὸ κάποια βασικὴ στὸν Ἕλληνα ἀδιαφορία γιὰ καθετὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐγκόσμιο, ἀπτό, πεπερασμένο.

7.— Κι' ὅμως, αὐτοὶ οἱ «ἄπιστοι», οἱ δύσπιστοι, οἱ γεμάτοι ἀμφιβολίες γιὰ ὅσα δὲν εἶναι πρόσκαιρα καὶ παροδικά, αὐτοὶ οἱ λίγο ἢ πολὺ ἀδιάφοροι γιὰ τὴν τύχη τους μετὰ τὸ θάνατο, πέρ' ἀπὸ τὸν κόσμον τὸν ὄρατό, ἔδειξαν τὴν πιὸ μεγάλη αἰσιοδοξία, μιὰ πρωτόφαντη ἱστορικὴ θετικότητα, ἔχτισαν, ἔπλασαν, ὁμόρφησαν τὸν κόσμον, πολέμησαν ὄχι μόνον ὡς ἀγέλες καὶ μᾶζες, ἀλλὰ ὡς ὑπεύθυνα ἔτομα, ξεχώρισαν τὸν ἑαυτό τους ὑπερήφανα ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, θεμέλιωσαν τὴν ἐπιστήμη, προετοίμασαν τὶς πιὸ μεγάλες ἐπιστημονικὲς διαπιστώσεις καὶ ἐφευρέσεις, προδικάζοντας μάλιστα κάμποσες ἀπ' αὐτὲς μὲ τὴν ἀπαράμιλλη διαίρησή τους ἢ μὲ τὴν προγνωστικὴ λογικὴ τους διαύγεια, στάθηκαν πρῶτοι σ' ὅλα (σ' ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πί-

στη), ἀνακάλυψαν ὡς συνειδητὸ μέσα τοὺς βίωμα τὴν κοινωνία, τὴν πολιτεία, τὴ δημοκρατία, ἔκαμαν δυνατὴ τὴν ἱστορία ὅπως τὴν ξέρουμε καὶ τὴ ζοῦμε ὡς τὰ σήμερα, δηλαδὴ τὴν ἱστορία ὡς δυναμικὴ κατὰκτηση ὄλο καὶ πιὸ πολλῶν, ὄλο πιὸ νέων μορφῶν καὶ περιεχομένων ζωῆς. Ἴσως νᾶπρεπε νὰ ρθεῖ ἀπὸ τοὺς δὺσπιστοὺς, ἀπ' ὅσους ἀδιαφοροῦσαν γιὰ ὅ,τι δὲν εἶναι ἐγκόσμιο, ἢ πρώτη μεγάλη ὠθησις πρὸς τὰ ἐγκόσμια. Δὲν εἶναι, ὅμως, κι' αὐτὸ κάπως περίεργο; Ἡ ἀδιαφορία γιὰ ὅσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὸ θάνατο, ἢ δὺσπιστία πρὸς τὰ αἰώνια, ἔκαμε ἄλλους λαοὺς — ἀσιατικoὺς — νὰ κυριευθοῦν ἀπὸ μιὰν ἔντονη ἀπάθεια καὶ γιὰ τὰ ἐγκόσμια, γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ ὅσα εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο. Θὰ σταθῶ λίγο στὸ πρόβλημα τοῦτο. Πρέπει νὰ δοῦμε πῶς καὶ γιὰτί ἡ ἀδιαφορία γιὰ ὅσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὸ θάνατο προκάλεσε ἄλλα ἀποτελέσματα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἄλλα στὴν Ἀνατολή.

Ὁ κατακτητὴς Ἀλέξανδρος, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀντίκρουσε τὴ σοφία τῶν Ἰνδῶν στὸ πρόσωπο τῶν δέκα «γυμνοσοφιστῶν». Ὁ νεαρὸς καὶ ὑπερήφανος νικητὴς πού λίγο πρὶν εἶχε φανεῖ μεγαλόψυχος στὸν ἠττημένο γενναῖο Πῶρο, θὰ πίστεψε ἴσως ὅτι, αἰχμαλωτίζοντας τοὺς δέκα Βραχμάνες, εἶχε αἰχμαλωτίσει καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀσίας. Ὡστόσο, τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν κατάφεραν ἢ δὲ θέλησαν οἱ Ἕλληνες — σωστότερα: δὲν ἔπρεπε — νὰ τὸ συλλάβουν. Λένε ὅτι ὁ Πυθαγόρας τὸ εἶχε γνωρίσει καὶ ἀφομοιώσει, ἀλλὰ ἡ τέτοια φήμη στηρίζεται στὸ μῦθο. Ὁ Διόδωρος (ὁ Σικελιώτης), ὁ Στράβων καὶ ὁ Ἀρριανὸς πού, μιλώντας γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς, βασιίσθηκαν στὰ «Ἰνδικὰ» τοῦ ἱστορικοῦ Μεγασθένη, δὲν πλησιάζουν διόλου ἢ πλησιάζουν ἐλάχιστα τὸ πνεῦμα τῶν Ἰνδῶν. Ἄν βασιισθοῦμε στὸν Στράβωνα, οἱ Βραχμάνες πίστευαν — σὰ νᾶχαν μαθητεύσει πλάϊ στὸν Πλάτωνα — ὅτι ὁ θάνατος εἶναι «γένεσις εἰς τὸν ὄντως βίον καὶ τὸν εὐδαίμονα τοῖς φιλοσοφῆσασιν». Οἱ ἀπαντήσεις τῶν γυμνοσοφιστῶν στὸν Ἀλέξανδρο πού, στηριγμένος σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς χαμένες πηγές, ἔχει διασώσει ὁ Πλούταρχος, προχωροῦν κάπως περισσότερο στὸ παράξενο βάθος — ἢ στὸ μεγάλο κενὸ — τῆς ἀσιατικῆς ψυχῆς. «Ὁ μὲν οὖν πρῶτος ἐρωτηθεὶς, πότερον οἶεται τοὺς ζῶντας εἶναι πλείονας ἢ τοὺς τεθνηκότας, ἔφη τοὺς ζῶντας οὐκέτι γὰρ εἶναι τοὺς τεθνηκότας». Ἀκούγοντας τὴν ἀπάντησιν αὐτῇ, θὰ συμφώνησε ἴσως μέσα του ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη,

ἀλλὰ θὰ προτιμοῦσε νὰ μὴν ἀκούσει διατυπωμένα τόσο κατηγορηματικά ὅσα καὶ ὁ ἴδιος, παρὰ τὴν καταγωγὴ του ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ, ἄρα ἀπὸ τὸν Δία, ὑποφισζόταν. Ὁ γυμνοσοφιστὴς ἦταν ἀπαθὴς, ἐνῶ ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν ἀνήσυχος. Καὶ ἂν οἱ γυμνοσοφιστὲς ἦταν μονάχα μιὰ βραχμανικὴ αἵρεση, ὡστόσο στὴν αἵρεση αὐτὴ καθρεφτιζόταν ἡ διάχυτὴ γενικὴ ἀπάθεια τῆς Ἀνατολῆς ἀπέναντι τοῦ θανάτου ποὺ ὀργανικὴ τῆς συνάρτησὴ ἦταν καὶ ἡ ἀπάθεια ἀπέναντι τῆς ζωῆς.

Ἡ βουδδιστικὴ ἀπάθεια καὶ τὸ «μὴ πράττειν» τοῦ Λαοτσέ εἶναι ἡ βασικὴ στάση τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Λαοτσέ ποὺ ἦταν λίγο ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸν Κομφούκιο καὶ ἀπὸ τὸν Βούδδα (κ' οἱ τρεῖς ἔζησαν στὸν 5' αἰῶνα π. Χ.) ἀρνιέται ὄχι μόνο τὴ δράση ἀλλὰ καὶ τὴ γνῶση, θεωρεῖ τὸ «μὴ πράττειν» ὡς τὴν πιὸ ἄξια διαγωγὴ κ' ἐκείνων ἀκόμα ποὺ διευθύνουν λαούς, καὶ λέει χαρακτηριστικώτατα γιὰ τὸ «κράτος»: «ὁ δρᾶστης τὸ καταστρέφει καὶ ὁ κατακτητὴς τὸ χάνει». Καὶ ἂν ὁ Λαοτσέ στρέφεται κάπως καὶ πρὸς τὴν αἰωνιότητα, λέγοντας ὅμως ταυτόχρονα ὅτι εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὴν ἀγνοοῦμε («τὸ πνεῦμα ποὺ μποροῦμε νὰ ἐκφράσουμε δὲν εἶναι τὸ αἰώνιο πνεῦμα· τὸ ὄνομα ποὺ μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε δὲν εἶναι τὸ αἰώνιο ὄνομα»), ἂν ὁ Βραχμανισμὸς στὶς Ἰνδίες μιλάει μάλιστα εἰδικώτερα γιὰ τὸ Θεό, ὁ Βούδδας ποὺ ἡ διδασκαλία του ἔγινε ἡ ἐπικρατέστερη πίστη καὶ θρησκεία τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς, φθάνει, ἀναμορφώνοντας τὴ βραχμανικὴ θρησκεία, στὴν ἄρνησὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας, φθάνει μὲ τὴ γνῶση (ποὺ ὁ Λαοτσέ μισοῦσε) στὴν πιὸ μεταφυσικὴ ἀπάθεια, ζητᾷ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο οὔτε νὰ θέλει οὔτε νὰ μὴ θέλει νὰ πεθάνει, ἀρνιέται νὰ προσδιορίσει τὸ περιεχόμενο τοῦ Νιρβάνα (ἀφίνοντας, ὡστόσο, νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι εἶναι τὸ μηδέν), καταδικάζει κάθε θέλησιν καὶ κάθε ἐπιθυμία (σ' αὐτὸ συμβαδίζει μὲ τὸν Λαοτσέ) καὶ ἀφανίζει ἔτσι τὴν ἴδια τὴ βάση τῆς ἱστορίας. Τὸ στατικὸ ἱστορικὸ καθεστῶς τῆς Ἀνατολῆς εἶναι συνάρτησὴ αὐτοῦ τοῦ διασποητικοῦ καὶ ψυχικοῦ καθεστώτος ποὺ ἀποκρυστάλλωσε ὁ Βουδδισμὸς, αὐτὴ ἡ πιὸ ἄθρησκη θρησκεία τοῦ κόσμου. Δὲν ἔλειψαν, βέβαια, καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ γεγονότα πολεμικὰ καὶ πολιτικά. Ὡστόσο, κανένα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ (σχεδὸν ὡς τις ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας) δὲ σημειώνει μιὰν «ἱστορικὴ ἐξέλιξη», στὴ δυτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Τὰ πιὸ πολλά, ἔλλωστε, ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν ὀφεί-

λονται στην πρωτοβουλία τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Κινέζων, ἀλλὰ τὰ προκάλεσαν οἱ εἰσβολές τῶν Τατάρων καὶ τῶν Μογγόλων.

Ἄς θέσω, λοιπόν, τώρα τὸ ἐρώτημα: Πῶς, στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ σχετικὴ ἀδιαφορία γιὰ τὰ αἰώνια, γιὰ ὅσα βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ, δὲν ὀδήγησε (ὅπως ὀδήγησε τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους) σὲ μιὰν ἀντίστοιχὴ ἀδιαφορία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ δράση; Ὑπάρχει κάποια ἀπόχρωση στὶς ἀμφιβολίες καὶ ἀδιαφορίες τῶν Ἑλλήνων πού, ὅσο κι' ἂν εἶναι μόνο μιὰ λεπτὴ ἀπόχρωση, ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ξεχωρίσει ριζικὰ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους, γιὰ νὰ θεμελιώσῃ μάλιστα τελεσίδικα τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή. Στὶς λεπτὲς ἀκριβῶς ἀποχρώσεις ὑπάρχουν οἱ μεγάλες καὶ οὐσιαστικὲς διαφορές. Οἱ κλασικοὶ Ἕλληνας ἀμφιβάλλανε, δυσπιστοῦσαν, ἀδιαφοροῦσαν γιὰ ὅσα εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια, ἀλλὰ δυσπιστοῦσαν καὶ ἀδιαφοροῦσαν μὲ «μέτρο». Ὁ πειρασμὸς τοῦ Νιρβάνα δὲ μπορούσε νὰ κυριεύσει τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων· κι' αὐτὴ ἡ ἀδιαφορία ἦταν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα μέθοδος, ὁδός, καὶ ὄχι τέρμα. Οἱ Ἕλληνας γεννήθηκαν γιὰ νὰ βαδίσουν, ὄχι γιὰ νὰ σταθοῦν ἀκίνητοι μπροστὰ στὸ ἄγνωστο. Τὸ Μηδὲν ἢ τὸ Πᾶν δὲν τοὺς ἐμπόδισε νὰ ἰδοῦν τὸ «κάτι» καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ πλάσουν ἕναν κόσμον — ἕναν ἐφήμερον, ἔστω, κόσμον — μέσα στὸ «κάτι» πού εἶναι ἡ ζωὴ. Λένε ὅτι ὁ Λαοτσέ ἔχει πνευματικὴ συγγένεια μὲ τὸν Ἡράκλειτον. Κάνουν λάθος ὅσοι τὸ λένε. Ὁ Ἡράκλειτος, γνωρίζοντας χωρὶς ἄλλο τὸ ἀπόφθεγμα «γνώθι σαυτὸν» πού ἦταν χαραγμένο στοὺς Δελφοὺς, στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ πού ὀφείλεται στὸν Χεῖλωνα ἢ στὸν Θαλή, εἶπε: «Ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑωυτοὺς καὶ φρονεῖν». Ὁ Λαοτσέ ζητάει ν' ἀγνοοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας καὶ νὰ μὴ φρονοῦμε τίποτα. Ὁ Ἡράκλειτος ὄχι μόνο δὲν ἀρνιέται τὴ δράση, ἀλλὰ θεσπίζει ὡς πηγὴ τοῦ κόσμου τὴ βιαιότερη δράση, τὸν πόλεμον πού ὁ Λαοτσέ μισοῦσε. «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεὺς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους». Οὔτε αὐτὸς ὁ Διογένης, ὁ κυνικὸς, δὲν ἦταν ἀπάθης, ἀλλὰ μὲ τὸ σκῶμμα του καὶ τὴν προσποιητῆ του ἀπάθεια ζητοῦσε ν' ἀλλάξῃ τὴν κοινωνία. Πάθος ἀπάθειας δὲν εἶχε ποτὲ καταλάβει τοὺς Ἕλληνας, ὅπως εἶχε καταλάβει, ἀκινήτωντας τοὺς ἱστορικά, τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους.

Τοὺς "Ἕλληνες τοὺς ἔσωσε τὸ μέτρο. Μετρημένοι στὶς βεβαιότητές τους, ἦταν μετρημένοι καὶ στὶς ἀμφιβολίες τους. "Ἄν δὲν ἔφθασαν σὲ «πίστη», δὲν ἔκαμαν ὅμως καὶ τὴν ἀπιστίαν δόγμα. Τηροῦσαν καὶ τὶς «θρησκευτικὰς» παραδόσεις τους, ἀσκούσαν καὶ τὰ μυστηριακά τους καθήκοντα, ὀρκίζονταν στοὺς θεούς, ἀλλὰ καὶ ἀμφιβάλλανε γιὰ ὅλα. "Ἔτσι ἡ μετρημένη δυσπιστία τους γιὰ τὰ ὑπερκόσμια, ἡ «εὐκρατὴ» ψυχῆ τους, ἔγινε κίνητρο γιὰ ἐγκόσμια δράση, κι' ὄχι ἀφορμὴ γιὰ ἀδράνεια καὶ ἀπάθεια.

8. — "Ὡς πότε, ὅμως, μπορούσαν οἱ δύσπιστοι, οἱ φορεῖς τῆς ἔστω μετρημένης δυσπιστίας, νὰ δροῦν ἱστορικά, νὰ οἰκοδομοῦν τὴν ἱστορία;

Στὸ ἐρώτημα ποῦ διατυπώνω ἀπαντᾷ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία. Ἡ δημιουργικὴ δύναμη τῶν Ἑλλήνων μὲ ἠθικὸ κίνητρο ἢ ψυχικὴ προϋπόθεση τὴν ἀπιστίαν, τὴν ἀμφιβολίαν γιὰ τὰ αἰώνια, τὴν ἀδιαφορίαν (τὴ σχετικὴ, ἔστω, ἀδιαφορία) γιὰ τὰ ὑπερκόσμια, δὲ μπορούσε νὰ κρατήσῃ πολὺ. "Ὅσο τὸ αἶσθημα τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς δυσπιστίας γιὰ ὅσα εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν ἐπίγειαν ζωὴ ἦταν νωπὸ καὶ τὸ χαίρονταν οἱ "Ἕλληνες σὰν ἄτακτα καὶ ζωηρὰ παιδιὰ, σήμαινε μιὰ δημιουργικὴ κατάφαση τῆς ἐπίγειας ζωῆς καὶ προκαλοῦσε μιὰ πρακτικὰ ὠφέλιμη αἴσθησις ὑπεροχῆς, προκαλοῦσε τὴν ἀμιλλα σ' ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐπίγειας δραστηριότητος. "Ὅταν, ὅμως, ἄρχισε νὰ λείπει (ἀπὸ τὰ μέσα περὶ τοῦ Δ' αἰῶνα π. Χ.) τὸ αἶσθημα τοῦ νωποῦ καὶ ἡ χαρούμενη παιδικὴ διάθεσις, ὅταν, μάλιστα, ἄρχισαν νὰ σημειώνονται οἱ πολεμικὲς καὶ πολιτικὲς δοκιμασίαι ποῦ ἐμείωσαν καὶ τὶς δυνατότητες ἐπιτυχίας στὴ σταδιοδρομίαν τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀτόμων, τότε ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται καὶ ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς ἀπιστίας, ἄρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ἡ αἴσθησις τοῦ κενοῦ, ἡ ἰδέα τοῦ μάταιου, τοῦ ἀσήμαντου: τοῦ ἀσήμαντου καὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Τὸ νὰ θεωρεῖς ἀσήμαντη τὴ ζωὴ ἐπειδὴ θεωρεῖς σημαντικὸ τὸ θάνατον, αὐτὸ μπορεῖ νὰ δώσει (ὅσο κι' ἂν φαίνεται ἡ στροφὴ αὐτὴ τοῦ λόγου μου παράδοξον) μεγάλη σημασίαν καὶ στὴ ζωὴ, μεγάλη ἠθικὴ σημασίαν. Ἄπὸ τὸ θάνατον μπορεῖ νὰ δεχθεῖ πολλὰ ἡ ζωὴ. Τὸ νὰ θεωρεῖς ὅμως σὰν κάτι ἀσήμαντον καὶ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατον, προεκτείνοντας τὸ μηδὲν τοῦ θανάτου καὶ στὴ ζωὴ, τὸ μηδὲν τοῦ ἄγνωστοῦ κόσμου καὶ στὸν κόσμον τὸ γνωστὸ, αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ φοβερό. Ὡστόσο, δὲν πρόλαβε νὰ γίνῃ φοβερὸ στὴν Ἑλλάδα.

Τὴ στιγμῇ, ἀκριδῶς, πού ἡ ἱστορία θὰ ἔφθανε ἴσως στοῦ ἀπροχώρητο, ἦρθε ὁ Χριστιανισμός. Σημειώθηκε, ἄλλωστε, πρὶν κἄν ἐπικρατήσῃ ὁ Χριστιανισμός, κάποια ἀντίδραση καὶ μέσ' ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Κάποια ἀντίδραση στὴν ἀπιστία καὶ στοῦ κενό.

Ἡ ἀντίδραση ἦταν διττῇ. Ἄλλοι, ἄπιστοι οἱ ἴδιοι, ἀντιδράσανε στοῦ κενό τῆς ψυχῆς, μὲ μιὰ πολιτικὴ παιδαγωγικὴ στώση πού κάνει τὴ φιλοσοφικὴ τους «ἀταραξία» ν' ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ βουδδιστικὴ ἀπάθεια. Τέτοιοι ἦταν οἱ ἐπικούρειοι καὶ οἱ στωϊκοί. Ἀφοῦ μίλησε ὁ «Ἐκκλησιαστής», συνηθίσαμε νὰ θεωροῦμε μάταια τὰ ἐγκόσμια, τὰ ἐπίγεια. Οἱ ἐπικούρειοι καὶ κάμποσοι ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς — ἔτσι ὁ Παναίτιος πού ἐγκαινιάζει στὸν Β' αἰῶνα π. Χ. τὴ Μέση Στοά — θεωροῦν μάταια τὰ αἰῶνια. Ἡ ἰδέα εἶναι τραγικὴ, ἀλλὰ δὲν τὴν πῆραν τραγικά. Ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία τῶν μεταφυσικῶν ὄντων ἢ ἀγαθῶν, ἀπὸ τὴ ματαιότητά κάθε μεταφυσικῆς ἐλπίδας, δὲν ἔβγαλαν καὶ τὸ συμπέρασμα ὅτι μάταια εἶναι καὶ τὰ ἐφήμερα, τὰ ἐπίγεια. Ὁ Ἐπίκουρος ἀντλεῖ ἀκριδῶς τὴν ἀξία τῆς ἐφήμερης ζωῆς μας ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἄρνηση τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Καὶ ὁ Λατίνος ποιητῆς Λουκρήτιος, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, παλεῦει σ' ἑκατοντάδες στίχους ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ ψυχὴ πεθαίνει μαζί μὲ τὸ σῶμα, καὶ ὅτι, ἀκριδῶς ἐπειδὴ πεθαίνει ἡ ψυχὴ, δὲν πρέπει νὰ φοβόμαστε τὸ θάνατο καὶ πρέπει νὰ ὑπερνικῶμε μὲ ἄνεση τὶς δυσκολίες τῆς ζωῆς. Κι' αὐτοὶ οἱ Στωϊκοὶ — καὶ ὅσοι ἀκόμα, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο, δὲν εἶχαν καμιὰ θρησκευτικὴ καὶ μεταφυσικὴ τάση — δὲν καταλήγουν διόλου στοῦ συμπέρασμα ὅτι εἶναι μάταιο νὰ προσπαθεῖς νᾶσαι ἠθικὸς καὶ πνευματικὰ ἤρεμος. Ἀντιδρώντας μάλιστα στὸν αἰσθησιακὸ ὕλισμό, δίδαξαν τὴ διανοητικὴ εὐδαιμονία ἢ ἡδονή. Ὁ λαμπρότερος ἐπίγονος τῶν εὐγενικῶν αὐτῶν πνευμάτων, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος πού εἶχε ταχθεῖ, ὡς αὐτοκράτορας, σὲ ὑπεύθυνη ἱστορικὴ δράση καὶ πού γι' αὐτὸ δὲ μπορούσε ν' ἀρκεσθεῖ σὲ μιὰν ἀπόλυτη ἀπάθεια ἀπέναντι τοῦ θανάτου, διαισθάνθηκε κάπως τὴν ἀντινομία καὶ ταλαντεύθηκε ἀνάμεσα στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ στοῦ μηδέν, χρησιμοποιώντας καὶ τὰ δυὸ ὡς ὑποθέσεις θεμιτές. Τὸ μηδέν τοῦ ἦταν δύσκολο νὰ τὸ συμβιδάσῃ ἀπόλυτα μὲ τὸ ὅποιοδήποτε νόημα τῆς ζωῆς. Πολλὰ εἶναι τ' ἀποφθέγματα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου — γραμμένα τὰ περισσότερα μέσ' στὴ στρατιωτικὴ

σκηνή του, όταν πολεμούσε τούς βαρβάρους — πού θεσπίζουν
ὡς ἐξίσου παραδεκτὴ καὶ τὴν ἐπιβίωση τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἀπό-
λυτὴ ἐξαφάνισή της. Ἐνῶ, σὲ μιὰ στιγμή γαλήνιας ἀπαισιοδο-
ξίας, λέει πῶς πρέπει πάντα νὰ σκεπτόμαστε «ὅτι μετ' οὐ πολὺ
οὐδεὶς οὐδαμοῦ ἔσῃ οὐδὲ τούτων τι, ἃ νῦν βλέπεις, οὐδὲ τούτων
τις τῶν νῦν βιούντων», σὲ ἄλλες πάλι στιγμὲς ἀφίνει ἀνοιχτὲς
τὶς πόρτες καὶ γιὰ τὴν ἐλπίδα: «Τούτων οὖν μεμνησθαι, ὅτι δεή-
σει ἦτοι σκεδασθῆναι τὸ συγκριμάτιόν σου ἢ σβεσθῆναι τὸ πνευ-
μάτιον ἢ μεταστῆναι καὶ ἀλλαχοῦ καταταχθῆναι». Σ' ἓνα μικρὸ
ἀπόφθεγμα του γιὰ τὸ θάνατο λέει ὅτι, ἂν ἡ ψυχὴ δὲν ἀπαρτί-
ζεται ἀπὸ ἄτομα πού ὁ θάνατος διασκορπίζει (αὐτὴ εἶναι ἡ
ὑπόθεσις τοῦ «σκεδασμοῦ»), τότε πρέπει νᾶναι κάτι τὸ ἐνιαῖο,
καὶ στὴν περίπτωσι αὐτῆ ἡ μοῖρα της, μετὰ τὸ θάνατο, εἶναι
ἢ ἡ «σδέσεις» ἢ ἡ «μετάστασις». Καὶ ὁ χριστιανομάχος αὐτο-
κράτορας ἐγγίζει, χωρὶς νὰ θέλει νὰ τὸ παραδεχθεῖ, τὴ χριστια-
νικὴ ἰδέα τῆς προσδοκίας καὶ τῆς ἐλπίδας, ὅταν μᾶς λέει ὅτι
τὸ πότε θὰ τελειώσει ἡ ζωὴ μας «ἐκεῖνος ὀρίζει ὁ τότε μὲν τῆς
συγκρίσεως, νῦν δὲ τῆς διαλύσεως αἴτιος· σὺ δὲ ἀναίτιος ἀμφο-
τέρων. Ἄπιθι οὖν ἴλεως· καὶ γὰρ ὁ ἀπολύων ἴλεως». Ἡ ψυχὴ,
λέει σ' ἓνα ἄλλο ἀπόφθεγμα του, πρέπει νᾶναι πάντα ἔτοιμη
ν' ἀποχωρισθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἐπειδὴ κατάλαβε ὁ Μάρκος
Αὐρήλιος ὅτι ἡ στάσις αὐτῆ τῆς ψυχῆς μοιάζει μὲ τὴ χριστια-
νικὴ στάσι, προσπαθεῖ μ' ἓνα σόφισμα νὰ διαστείλει τὴ μιὰ
στάσι ἀπὸ τὴν ἄλλη: «τὸ δὲ ἔτοιμον τοῦτο, ἵνα ἀπὸ ἰδικῆς κρί-
σεως ἔρχεται, μὴ κατὰ ψιλὴν παράταξιν, ὡς οἱ Χριστιανοί, ἀλλὰ
λελογισμένως καὶ σεμνῶς...».

Ἄν οἱ στωϊκοὶ καὶ οἱ ἐπικούρειοι, δὺσπιστοι οἱ ἴδιοι καὶ
ἀπόλυτα ἢ σχετικὰ ἀδιάφοροι, ἀντιδράσανε μόνον ἠθικὰ ἢ λο-
γικὰ στὴν ἀπιστία καὶ στὴν ἀδιαφορία, ἄλλοι ἀντιδράσανε μὲ
μιὰ κάπως βαθύτερη, σχεδὸν θρησκευτικὴ στάσι τῆς ψυχῆς. Ἡ
ἀντίδρασις αὐτῆ, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ στάδια καὶ μὲ ὀρμητήριο
τὸν Πλάτωνα, βρῆκε τὴν πιὸ σημαντικὴ τῆς ἔκβασι στὴ διδα-
σκαλίᾳ τοῦ ἱστορικὰ καθυστερημένου Πλωτίνου πού ἔζησε στὸν
Γ' αἰῶνα μ. Χ. Οἱ «Ἐννεάδες» τοῦ Πλωτίνου, ὅπως τὶς συναρ-
μολόγησε ὁ ἐξοχώτερος μαθητὴς καὶ βιογράφος του Πορφύριος,
εἶν' ἓνα κράμα διαλεκτικῆς καὶ μυστικισμοῦ, λογικῆς φιλοσο-
φίας καὶ θρησκευτικοῦ λογισμοῦ. Κι' αὐτὸς ὁ θρησκευτικὸς λο-
γισμὸς τοῦ Πλωτίνου εἶναι, ἐπίσης, ἓνα κράμα μονοθεΐας καὶ

πολυθεΐας, ὡς ἓνα σημεῖο μάλιστα καὶ πανθεϊσμοῦ. Εἶναι λιγώτερο μιὰ σύνθεση τῶν τριῶν καὶ περισσότερο μιὰ σύγχυση. Μέσα στὸ διαλεκτικὰ λαμπρὸ σύστημα τοῦ Πλωτίνου συγχέεται τὸ "Ἐν μὲ τὸ Πάν καὶ με τοὺς πολλοὺς θεοὺς (ἀκόμα καὶ τ' ἄστρα προβάλλουν ὡς θεοὶ ὄρατοί). Τὸ «ὄντως ἓν» τοῦ Πλωτίνου εἶναι κάτι τὸ ἀβέβαιο. Στὸ ὄγδοο βιβλίον τῆς τρίτης «ἐννεάδος», προσπαθώντας ὁ Πλωτίνος νὰ προσδιορίσει τὸ «ὄντως ἓν» ποῦ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ παντός καὶ ἡ προϋπόθεση τοῦ πλήθους τῶν φαινομένων («πλήθος ἑνὸς ὑστερον»), περνάει ἀπὸ διάφορα στάδια ἀβεβαιῶν συλλογισμῶν. Χρησιμοποιώντας τὴ μέθοδο τοῦ διαλόγου μ' ἓναν πλασματικὸ συνομιλητὴ, ρωτᾷ τὸν ἑαυτό του καὶ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος, προχωρεῖ ἀπὸ τὴ μιὰν ὑπόθεση στὴν ἄλλη, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ φθάσει διαλεκτικὰ στὴ σύλληψη τῆς οὐσίας τοῦ «ἐνός». Δὲ μπορεῖ, ἀλλὰ καὶ δὲ θέλει νὰ φθάσει. Τὸ «ὄντως ἓν» βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ καθετὴ τὸ συγκεκριμένο, βρίσκεται ἐπάνω καὶ ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἐπάνω καὶ ἀπ' αὐτὸ τὸ πᾶν. «Καὶ οὕτως οὐδὲν τῶν πάντων, ἀλλὰ πρὸ τῶν πάντων». Καὶ προχωρεῖ ὁ Πλωτίνος: «Τί δὴ ὄν; Δύναμις τῶν πάντων ἢς μὴ οὐσης οὐδ' ἂν τὰ πάντα, οὐδ' ἂν νοῦς ζωὴ ἢ πρώτη καὶ πᾶσα». Τὸ «ὄντως ἓν» εἶναι τὸ «ὑπὲρ τὴν ζωὴν αἴτιον ζωῆς». Ἔτσι, πηδώντας ὁ Πλωτίνος ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ στὴ θρησκευτικὴ σκέψη, μοιάζει σὰ νὰ θεμελιώνει τὴ μονοθεΐα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίφημη εἰκόνα τῆς «πηγῆς» ποῦ χρησιμοποιεῖ: «Νόησον γὰρ πηγὴν ἀρχὴν ἄλλην οὐκ ἔχουσαν, δοῦσαν δὲ ποταμοῖς πᾶσιν αὐτὴν, οὐκ ἀναλωθεῖσαν τοῖς ποταμοῖς, ἀλλὰ μένουσαν αὐτὴν ἡσύχως...». Ἐνῶ, ὅμως, μοιάζει ὁ Πλωτίνος σὰ νὰ σπρέφεται πρὸς τὴ μονοθεΐα, υἱοθετεῖ καὶ ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ παράδοση τῆς πολυθεΐας ποῦ οἱ μαθητὲς του Πορφύριος καὶ Ἰάμβλιχος προσπάθησαν μάλιστα νὰ θεμελιώσουν καὶ φιλοσοφικά, καὶ ἀνακατεύει στὸ σύστημά του καὶ πανθεϊστικὰ στοιχεῖα μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ «πᾶν», γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ παντός καὶ γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν ἀτομικῶν ψυχῶν μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ παντός. Τόσο ἀβέβαιο εἶναι τὸ «ὄντως ἓν» τοῦ Πλωτίνου, ὥστε ὁ Ἰάμβλιχος, αἶροντας τὴ μοναδικότητα τῆς μονάδας (τοῦ Ἐνός), μιλάει καὶ γιὰ ἓνα «δεύτερον καὶ κατώτερον ἓν», καὶ ὁ Πρόκλος, στὸν Ε' αἰῶνα, γιὰ πολλὰς «αὐτοτελεῖς ἐνάδες». Τὴν ἴδια ἀβεβαιότητα — μιὰ σαγηνευτικὴ, στὸ βάθος, ἀβεβαιότητα — δείχνει ὁ Πλωτίνος καὶ ὅταν πραγματεύεται, στὸ ἕβδομο

βιβλίο τῆς τρίτης «ἐννεάδος», τὸ μεγάλο πρόβλημα τῶν σχέσεων «χρόνου» καὶ «αἰῶνος», δηλαδή αἰωνιότητος («αἰῶν γὰρ ἀπὸ τοῦ ἀεὶ ὄχτος»). Ἐκκινώντας ἀπὸ τὶς λαμπρότερες, ἀλλὰ καὶ σκοτεινότερες στὸ νόημά τους, φράσεις τοῦ Πλάτωνος ποὺ βρίσκονται στὸν «Τίμαιος» καὶ ποὺ ἐμφανίζουν τὸ χρόνο ὡς «εἰβρίσκοντα» τῆς αἰωνιότητος, ὡς κάτι ποὺ γεννήθηκε «κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς διαιωνίας φύσεως», προχωρεῖ σὲ λεπτότατους συλλογισμούς, ὀρίζει τὴν αἰωνιότητα ὡς «ζωὴν ἄπειρον», τὴν ταυτίζει μὲ τὸ Θεὸ («ὄθεν σεμνὸν ὁ αἰὼν, καὶ ταῦτόν τῳ Θεῷ ἢ ἔννοια λέγει»), μπερδεύει τὴν αἰωνιότητα μὲ τὸ πρωταρχικὸ «Ἐν» χωρὶς καὶ νὰ τὴν ταυτίζει ἀπόλυτα μαζί του («ἐπειδὴ δὲ ἡ τοιαύτη φύσις οὕτω παγκάλῃ καὶ αἰδίου περὶ τὸ ἔν καὶ ἀπ' ἐκείνου καὶ πρὸς ἐκεῖνον»), καὶ βασιζόμενος πάντα στὸν Πλάτωνα συνδέει τὴν αἰωνιότητα μὲ τὸ «ὄν» (μὲ τὸ νοῦ, μὲ τὸ νοητὸ κόσμον), καὶ τὸ χρόνο μὲ τὴν ψυχὴ: «Δεῖ δὲ οὐκ ἔξωθεν τῆς ψυχῆς λαμβάνειν τὸν χρόνον, ὡσπερ οὐδὲ τὸν αἰῶνα ἐκεῖ ἔξω τοῦ ὄντος». Καὶ μὲ ποῖα ψυχὴ συνδέει ὁ Πλωτῖνος τὸ χρόνο ποὺ γεννήθηκε, ὅπως ἔλεγε καὶ ὁ Πλάτων, μαζί μὲ τὸ πᾶν; Μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ παντός, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἀτομικὲς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων ποὺ ὄλες μαζί, ἄλλωστε, ἀπαρτίζουν τὴ μιὰ («καὶ αἰπάσαι μίαι»). Μὲσ' στὸ λαβύρινθο τῶν πιὸ λεπτῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν χάνεται ἔτσι ἡ ἴδια ἢ λογικὴ, χωρὶς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ νὰ παίρνει τὴ θέση τῆς ἢ πίστη, μιὰ πίστη καθαρὴ καὶ ἀπλή. Ὁ Πρόκλος, διακόσια χρόνια ἀργότερα, βάζει τὸ χρόνο ἐπάνω κι' ἀπὸ τὴν ψυχὴ, καὶ τὴν αἰωνιότητα ἐπάνω κι' ἀπὸ τὸ νοῦ, ὅπως βάζει, ἄλλωστε, καὶ τὴν «πρώτη οὐσίαν» τοῦ κόσμου (δηλαδή τὸ «ὄντως ἔν» τοῦ Πλωτίνου) «ἐπέκεινα τοῦ ἑνός», πέρα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πρωταρχικὸ «Ἐν», ὡς «τὸ πάσης σιγῆς ἀρρητότερον». Ὁ Πρόκλος, ἂν καὶ προβάλλει ὡς σχολιαστής, ὡς αὐθεντικὸς ὑπομνηματογράφος τοῦ Πλάτωνος, σπάζει πιά ἀπόλυτα τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ σκέψη. Στὴν πάλῃ τοῦ πνεύματος μὲ τὸ ἄγνωστο, ὁ Πλωτῖνος ἔμεινε πιὸ πιστὸς στὴν παράδοση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ προτίμησε, χωρὶς ὅμως νὰ διαθέτει τὴν ἐφηβικὴ εὐκαμψία τῶν κλασικῶν Ἑλλήνων, τὸ διαλεκτικὸ παιχνίδι ποὺ κρύβει ἀπὸ τὰ μάτια μας τὸ χάος τοῦ ἀγνώστου. Τὸ προτίμησε, ὅπου μπορούσε ν' ἀρκεσθεῖ σ' αὐτό. Τὸ ξεπέρασε, ὅπου δὲ μπορούσε νὰ κάμει ἄλλιως. Ἀλλὰ καὶ ξεπερνώντας το μπαίνει στὴ σφαῖρα τῶν θρησκευτικῶν λο-

γισμῶν μὲ βήματα ἀβέβαια πού ἀφοῦ δὲ μπόρεσαν νὰ ὀδηγήσουν τὸν ἴδιο σὲ μιὰ καινούργια πίστη, δὲ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν καὶ τὶς συνειδήσεις τῶν πολλῶν. Ἡ διδασκαλία τοῦ Πλωτίνου προκάλεσε συγκινήσεις καὶ ἐνθουσιασμοὺς (δὲν ἄφισε ἀσυγκίνητο οὔτε τὸν Λογγίνο, τὸν «κριτικώτατον», ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Πορφύριος), ἀλλὰ μόνο σὲ κύκλους στενοῦς, συγκρατῶντας τὰ πνεύματα λίγων καὶ διαλεχτῶν στὸ δρόμο τῆς ἑλληνικῆς ἀποστολῆς τους, σ' ἓνα δρόμο πού μὲ κουρασμένα, ὅμως, βήματα καὶ μὲ γερασμένο ὕφος ἐξακολουθοῦσε νὰ τραβάει ὁ λαὸς πού ἦταν ἄλλοτε ὁ ὠραῖος ἔφηβος τῆς ἱστορίας. "Ἐπρεπε νὰ ἐπικρατήσει ὁ Χριστιανισμὸς γιὰ ν' ἀποκτήσει νέα ζωὴ ὁ λαὸς αὐτός, καὶ μαζί του ὁλόκληρος ὁ κόσμος πού ἐπῆγασε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

9.— Σωτήρια ἦταν, ὅμως, ἡ ἔλευση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο λόγο. "Ἄν πάρουμε τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο ὡς ἑνιαῖο σύνολο, ἡ ἄφιξη καὶ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ σταμάτησε ἓνα ἄλλο κακὸ πού ἡ ἱστορικὴ του παγίωση θὰ εἶχε φοβερὲς συνέπειες. "Ἄν ἡ ἀπιστία, ἡ ἀμφιβολία γιὰ καθετὶ τὸ μεταφυσικὸ, ξεπερνῶντας τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς νωπῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας, προκάλεσε κάποιαν ἀντίδραση, ἠθικὴ καὶ φιλοσοφικὴ, σὲ στενοῦς καὶ κλειστοῦς κύκλους, τὰ μεγάλα πλήθη — τὰ πλήθη ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων — τὰ ὀδήγησε σ' ἓνα φαινόμενο ἄλλο, στὸ φαινόμενο μιᾶς φοβερᾶς δραματικῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὸ ἠθικὸ νόημα τῆς ζωῆς. Τὴ στωϊκὴ ἢ τὴ νεοπλατωνικὴ στάση τοῦ πνεύματος δὲ μπορούσαν νὰ τὴν υἱοθετήσουν οἱ πολλοί. Ἄπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ δεισιδαιμονίες καὶ τερατολογίες πού ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ εἶχαν κατακλύσει τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, ὄχι μόνο δὲ μπορούσαν ν' ἀνακόψουν, ἀλλὰ ἦταν, ἀντίθετα, ταγμένες νὰ ἐνισχύσουν τὴν τάση πρὸς τὴν ἀκολασία, πρὸς τὴν ἀδιαφορία γιὰ καθετὶ πού δὲν ἦταν ὑλικό, σαρκικό, ἐφήμερο. Οἱ δεισιδαιμονίες φοβίζον, χωρὶς νὰ σώζουν. Κάνουν ἀκόμα μεγαλύτερο τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς ἐκείνης πού ἔχει χάσει κάθε μεταφυσικὸ καὶ ἠθικὸ περιεχόμενο. Συγκινοῦν τὶς αἰσθήσεις καὶ ὄχι τὸ πνεῦμα. Τὶς ἐρεθίζουν, μάλιστα, μ' ἓναν τρόπο πού τὶς κάνει νὰ χάνουν τὴ φυσικὴ καὶ ὀμαλὴ λειτουργία τους.

Τέτοιο ἦταν τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς στοὺς πρώτους αἰῶνες μ. Χ., ὥστε καὶ ἄνθρωποι σημαντικοί, ὅπως ὁ Ἀρριανὸς καὶ ὁ Δίων,

παρασύρθηκαν από τὸ ρεύμα τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς τερατολογίας. Ὁ Ἀρριανὸς, ἂν καὶ ἐμαθήτευσε πλάϊ στὸν Ἐπίκτητο (στὴ Νικόπολη τῆς Ἠπείρου) καὶ ἀφῆρωσε δυὸ ἔργα του στὴ διδασκαλία τοῦ μεγάλου στωϊκοῦ ποῦ εἶχε καὶ κάποια βρησκευτική, καὶ μάλιστα μονοθεϊστική τάση, ἐμφανίζεται στὰ ἱστορικά του συγγράμματα ἐνισχύοντας τὴν κλίση τῶν πολλῶν καὶ ἀφελῶν πρὸς τὴ δεισιδαιμονία. Ὁ Ἀδριανὸς τὸν ἐτίμησε μὲ ὑψηλὰ πολιτικὰ ἀξιώματα· κ' ἔκαμε ὁ Ἀρριανὸς τὸ χρέος του, ὡς ἑπαρχὸς τῆς Καππαδοκίας καὶ ὡς καλὸς πολεμιστῆς· ὡστόσο, μ' ὄλα τὰ μεγάλα διανοητικὰ προσόντα του, δὲ μπόρεσε, ζώντας σὲ μιὰν ἐποχὴ ἠθικοῦ χάους, νὰ συλλάβει τὴν παιδαγωγικὴ του ἀποστολὴ ποῦ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ τοῦ εἶχε κάπως ἐμπνεύσει ὁ δάσκαλός του, ὁ ἀπελεύθερος Ἐπίκτητος. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν Δίωνα Κάσσιο ποῦ ἔδρασε στὰ τέλη τοῦ Β' καὶ στὰ πρῶτα τριανταπέντε χρόνια τοῦ Γ' αἰῶνα. Ἐγγονὸς τοῦ Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου ποῦ στὰ τέλη τῆς πλούσιας ζωῆς του ξεπέρασε μέσα του τὸ σοφιστὴ καὶ στράφηκε στὴ στωϊκὴ φιλοσοφία, ἔκαμε κι' αὐτὸς τὸ χρέος του στὰ ὑψηλὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ἀξιώματα ποῦ τοῦ ἐμπιστεύθηκαν οἱ αὐτοκράτορες· ὡστόσο, ἐνῶ ὡς σύμβουλος τοῦ Αὐρηλίου Σεβήρου θὰ ἐνίσχυσε ἴσως τὸν συνετὸ διάδοχο καὶ θετὸ γιὸ τοῦ Ἡλιογάβαλου στὴν ἐκκαθάριση τῆς Ρώμης ἀπὸ τὶς ὀργιαστικὰς λατρεῖες καὶ δεισιδαιμονίες ποῦ εἶχαν ἐπιβληθεῖ ὡς βούληση τοῦ κράτους, συγγράφοντας τὴ «Ρωμαϊκὴ ἱστορία» του, ἓνα ἔργο ποῦ ἡ λογοτεχνικὴ καὶ ἱστοριογραφικὴ ἀξία του εἶναι μεγάλη, δὲν ἀφίνει κανένα σημαντικό ἱστορικὸ γεγονός νὰ περάσει μπροστὰ ἀπὸ τὰ μάτια μας χωρὶς νὰ τὸ συνδυάσει μὲ τὰ πιὸ τερατολογικὰ προμηνύματα («ὡσπερ ποῦ καὶ τὰ τέρατα προεδήλωσεν»). Χαρακτηριστικὸ εἶναι, μάλιστα, ὅτι ἡ δεισιδαιμονία τοῦ Δίωνος συνοδεύεται καὶ μέσ' στὸ πνεῦμα τοῦ ξεχωριστοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μιὰ σοβαρὴ δόση ἠθικῆς ἀκρίσιας, ἀπὸ κάποιαν ἀπροθυμίαν νὰ διακρίνει τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὸ κακόν.

Ἄν ἄνθρωποι, ὅπως ὁ Δίων, δὲ μπόρεσαν ν' ἀντισταθοῦν στὸ ρεύμα τῆς δεισιδαιμονίας (ποῦ καὶ τὸν Χριστιανισμὸ ἐπῆρεσε, ἀλλὰ ποῦ ἐξουδετερώθηκε ἀπὸ τὸ πανίσχυρο πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ περιεχόμενον τῆς παρουσίας καὶ διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ), τί πρέπει νὰ σκεφθοῦμε γιὰ τοὺς πολλοὺς καὶ ἀφε-

λείς που ζούσαν και πέθαιναν μέσα στο χάος των χρόνων εκείνων; Και αν η δεισιδαιμονία ανθρώπων, όπως ο Δίων, προβάλλει συνδυασμένη με ήθικη άκρυσία, τί πρέπει να σκεφθούμε για το ήθικo καθεστώς των πολλών και άφελών που δεν είχαν τη διάνοια και την υπεύθυνη ήγετική βούληση του Δίωνα; Είναι γνωστό από πλήθος πηγές ότι, όταν άρχισε η κατάπτωση του έλληνορωμαϊκού κόσμου, η βασική τοποθέτηση του ανθρώπου απέναντι της ζωής, ξεγυμνωμένη από κάθε μεταφυσικό νόημα, είχε γίνει τόσο αισθησιακά ύλιστική, ώστε οι ήθικοί φραγμοί είχαν χάσει και αυτό το συμβατικό κοινωνικό κύρος τους. Η άκολασία έγινε, σε κύκλους πολλούς και μεγάλους, η νόμιμη επιφάνεια της ζωής και της κοινωνίας. Υπάρχουν επιτύμβια επιγράμματα Ρωμαίων που συνδυάζουν χαρακτηριστικώτατα — πρόκειται για ένα χτυπητό φαινόμενο στην ιστορία των τάφων — την άρνηση της άθανασίας της ψυχής με τις πιο ύλιστικές συμβουλές. Ο Μοντεσκιέ λέει ότι η διδασκαλία του Έπικούρου «βόηθησε πολύ στο να χαλάσουν η καρδιά και το πνεύμα των Ρωμαίων». Ωστόσο, η επικράτηση των δοξασιών του Έπικούρου ήταν μονάχα ένα σύμπτωμα, ένα σημείο των καιρών. Και για τη μεταποίηση των δοξασιών αυτών στα χέρια χυδαίων ύλιστών δε φταίει, βέβαια, ο Έπίκουρος, δε φταίνει — τουλάχιστον άμεσα — ούτε οι επικούρειοι εκείνοι που, σαν τον Λουκρήτιο, κράτησαν τον ύλισμό σ' έναν ύψηλο ποιητικό και ήθικό τόνο. Πώς μπορούσαν, όμως, να κρατήσουν τον ύλισμό τους σε ύψηλο τόνο οι πολλοί; "Αν ο Λουκρήτιος, που η ψυχή του είχε άδειάσει από κάθε μεταφυσική έλπίδα, είχε τη δύναμη να εκφράσει ποιητικά και φιλοσοφικά το κενό της ψυχής του, οι πολλοί που δεν είχαν το χάρισμα του ύψηλου λόγου ζητούσαν καταφύγιο στη χαρά της χαμηλής ζωής. Η διαγωγή των πολλών στηριζόταν στον άκολουθο συλλογισμό που είχε φοδερά διαδοθεί: "Αφού αύριο θα πεθάνουμε — και θα πεθάνουμε μπαίνοντας στο μηδέν — γιατί τάχα να μην άπολαύσουμε τα ύλικά αγαθά, όσο ζούμε, χωρίς μέτρο και φραγμό; Ένώ οι κλασικοί Έλληνες, προσανατολισμένοι στα έγκόσμια με μέτρο αισθητικό και ήθικό, έβαλψαν, πλάι στο πνεύμα, το κορμί με μιá βαθειά άξιοπρέπεια και άριστοκρατική έρωτική διάθεση, στις μέρες που στη Γαλιλαία περπατούσε και συζητούσε με άγράμματους ψαράδες ένας άγνωστος άκόμα και άμελητές υίδος του ανθρώπου, το κορμί, το

έλληνικό σώμα με τις αισθητικές και έρωτικές συμμετρίες του, είχε αρχίσει να γίνεται σάρκα, πλῆθος ὕλης, ένα άμορφο όργανο ήδονής. Τί θα γινόταν ο κόσμος αυτός, αν δεν έρχόταν και δεν κατάφερε να επικρατήσει ο Χριστιανισμός;

Είναι δύσκολο να κάνουμε υποθέσεις, λέγοντας τί ακριβώς θα γινόταν αν δέ γινόταν ό,τι έγινε. Όστόσο, ό,τι έγινε, δέ μπορεί να έγινε χωρίς λόγο και χωρίς ο λόγος αυτός να είναι μεγάλος. "Αν δεν έρχόταν ο Χριστιανισμός — κι' ο λόγος που τον έκαμε να ρθει ήταν πολύ μεγάλος — δεν αποκλείεται να είχε χαθεί ό,τι είχε ως τότε γίνει στη Δύση. Ίσως ολόκληρος ο έλληνορωμαϊκός κόσμος ν' άφινε πίσω του μόνο το μύθο μιάς νέας 'Ατλαντίδας.

Ήρθε, όμως, ο Χριστιανισμός. Κ' ήρθε με τα πιο άπαλά βήματα που έχρησιμοποίησε ποτέ ή ιστορία στην πορεία της προς το μέλλον.